

ОЛЕНА ТЕРЕХОВСЬКА

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР

Навчальний посібник для практичних занять

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК, 2024

Тереховська О. В. «Слов'янський фольклор» : Навчальний посібник для практичних занять. Івано-Франківськ, 2024. 52 с. (5, 1 др. арк.).

Посібник містить систему практичних занять, завдання та науково-методичний коментар з курсу «Слов'янський фольклор» для студентів, що навчаються на спеціальності: 035 Філологія :: 035.033 слов'янські мови та літератури (переклад включно), перша – чеська.

Рецензенти:

Я. Г. Мельник

Кандидат філологічних наук, професор кафедри загального і порівняльного мовознавства Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Д. О. Рега

Кандидат філологічних наук, доцент кафедрисвітової літератури і порівняльного літературознавства Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Видано за рішенням Навчально-методичної ради Факультету філології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Протокол № 4 від 31 січня 2024р.

ЗМІСТ

Вступ	4
Мета і завдання навчальної дисципліни	5
Практичне заняття № 1. Фольклор і фольклористика. Слов'янський фольклор: визначення поняття, специфіка. Школи і напрями слов'янської фольклористики, її мета і завдання	6
Практичне заняття № 2. Давня слов'янська міфологія. Пантеон слов'янських богів	14
Практичне заняття № 3. Обрядова поезія. Календарна обрядова поезія	19
Практичне заняття № 4. Обрядова поезія. Сімейно-побутова обрядова поезія	24
Практичне заняття № 5. Казковий епос. Проблема класифікації казок. Казки про тварин	28
Практичне заняття № 6. Чарівно-фантастичні й соціально-побутові казки	31
Практичне заняття № 7. Перекази й легенди	34
Практичне заняття № 8. Прислів'я і приказки	39
Практичне заняття № 9. Думи	45
Питання для самостійної роботи	51
Програмові вимоги	52

Вступ

Курс «Слов'янський фольклор» займає важливе місце у вузівській системі вивчення філологічних дисциплін, оскільки він закладає основи розуміння наступних етапів розвитку слов'янських літератур, що базуються на фольклорному матеріалі, збагачуються за рахунок фольклорних образів, ідей, поетикальних традицій, взаємодіють з фольклором, безперервно оновлюючись.

Цей курс покликаний формувати народнопоетичний світогляд філолога і передбачає вивчення слов'янської міфології як первісного етапу побутування і розвитку фольклору, жанрів усної народної творчості слов'ян в аспекті їх еволюції і генетичного зв'язку, вивчення народного побуту, звичаїв і традицій через ознайомлення з жанровим розмаїттям творів слов'янського фольклору в їх історичному розвитку. У слов'янській народній поезії відобразилися важливі історичні події, і, зрозуміло, народне розуміння і ставлення до них, тому, окрім пізнавального, слов'янський фольклор має неабияке виховне й естетичне значення.

Навчальний матеріал посібника згруповано за історико-генетичним принципом у відповідності до хронології виникнення жанрів, їхньої еволюції та генетичного зв'язку між ними.

Навчально-методичний посібник для практичних занять з курсу «Слов'янський фольклор» призначений допомогти студентам глибше засвоїти матеріал, визначений навчальною програмою.

Посібник містить плани практичних занять, наукову літературу, а також науково-теоретичний коментар до питань, що пропонуються для обговорення на практичних заняттях.

Окрім того, до кожного практичного заняття додаються практичні завдання для обов'язкового виконання.

Надзвичайно важливо усвідомити, що необхідною умовою засвоєння курсує, передусім, вдумливе прочитання відповідних художніх текстів.

Мета навчальної дисципліни

Метою курсу є простежити поетапне становлення духовного середовища слов'янських народів, з'ясувати роль усної народної творчості у формуванні ментальних і світоглядних засад слов'ян, ознайомитися з первісною слов'янською міфологією та розширити уявлення про культуру і традиції слов'ян, вивчити школи і напрями слов'янської фольклористики, її періодизацію, ознайомитися з жанрами слов'янського фольклору, історією їх виникнення та розвитку, дослідити їх зв'язок і вплив на літературні жанри, а також поглибити навички аналізу фольклорних текстів.

Важливо також з'ясувати суспільно-історичні події, що знайшли відбиток у творах слов'янського фольклору, проаналізувати особливості фольклорних жанрів різних слов'янських народів на певних історичних етапах розвитку, показати взаємозв'язок слов'янського фольклору із слов'янськими літературами.

Завдання навчальної дисципліни:

Уміти визначати жанри фольклорних творів за певними стійкими ознаками, порівнювати жанри, простежувати еволюцію і встановлювати зв'язок між різними жанрами та їх різновидами, аналізувати фольклорні твори з точки зору різних шкіл фольклористики, визначати і розшифровувати знакову і вербальну символіку, визначати шляхи і прийоми застосування здобутих теоретичних знань у своїй професійній діяльності.

Практичне заняття № 1

Фольклор і фольклористика. Школи й напрями слов'янської фольклористики, її мета й завдання

План:

1. Історія терміну «фольклор». Слов'янський фольклор: ареал охоплення матеріалу. Специфіка фольклору. Основні відмінності фольклору від літератури. Особливості поетики фольклору.
2. Фольклористика як наука про фольклор. Фольклористика й літературознавство, фольклористика та етнографія, фольклористика та історія.
3. Школи й напрями слов'янської фольклористики // Сам. вивчення.
4. Слов'янський фольклор: визначення поняття, специфіка.
5. Специфіка жанрів слов'янського фольклору.

Практичні завдання:

1. Підготувати доповіді про основні наукові школи слов'янської фольклористики: Міфологічна школа, Антропологічна школа, Порівняльно-історична школа, Етнопсихологічна школа та ін..
2. Виписати в зошит приклади із творів усної народної поетичної творчості на підтвердження особливостей поетики фольклору.

Навчальні посібники:

1. Казанова О. В. Усна народна творчість : метод. вказівки до курсу «Усна народна творчість» для студентів I курсу денного відділення філол. ф-ту першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спец. 035 Філологія спеціалізації «Українська мова та література» / О. В. Казанова. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 49 с.
2. Івановська Олена. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
3. Мишанич С. В. Система жанрів в українському фольклорі // Українознавство: Посібник. К.: Зодіак-ЕКО, 1994. С. 263-276.
4. Руснак І. Є. Український фольклор: навч. посіб. / І. Є. Руснак. К. : ВЦ "Академія", 2012. 304 с. (Серія "Альма-матер")
5. Давидюк Віктор. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Видання друге, виправлене й перероблене. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 448 с.
6. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2001.
7. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.

Додаткова література:

1. Дей О. Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975.
2. Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість. К.: Наук. думка, 1966. 246 с.
3. Колесса Ф. М. Українська усна словесність / Вступ. ст.. М. Мушинки. Едмонтон, 1983. 154 с.
4. Колесса Ф. М. Фольклористичні праці. К.: Наук. думка, 1970. 415 с.
5. Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К.: Вид-во АНУРСР, 1955. 289 с.
6. Франко І. Дві школи в фольклористиці // Іван Франко. Твори: У 50 т. Т. 29. К.: Наук. думка, 1981. С. 416-424.
7. Пашенко, Є. Фольклор, література, політика: хорватсько-українські аналогії /Є.Пашенко // Народна творчість та етнографія. 2011. №5. С. 57-66.

Вперше термін «фольклор» був уведений у науку в 1846 р англійським вченим Вільямом Томсом. Слово «фольклор» складається з двох англійських слів folk – народ, lore – мудрість, тобто «народне знання», «народна мудрість». Цей термін з'явився для позначення матеріалів зі старовинної поезії, обрядів і вірувань. У сучасній науці терміном «фольклор» називають усну творчість народу, народно-поетичну творчість, усно-поетичну творчість народу. Назвою «усна творчість народу» підкреслюють усний характер фольклору і тим самим відрізняють його від письмової літератури. Назва «народно-поетична творчість» вказує на художність як ознаку, за якою відрізняють фольклорні твори від вірувань, звичаїв і обрядів.

Народна поетична творчість, що зародилась у далеку давнину, довгий час, до появи писемності, була єдиною «неписаною історією» народу, яка художньо демонструвала найважливіші етапи його життя. Протягом багатьох століть фольклор слугував народу і як «книга життя», що передає з покоління в покоління його життєву мудрість, філософію, етику, і як засіб виховання характеру кращих людських якостей: патріотизму, мужності, сміливості, стійкості, чесності, доброти. Фольклор – це справжня художня енциклопедія народу, що дає повне уявлення про його ідейно-естетичні багатства.

Усна народна поетична творчість має чимало специфічних особливостей, що відрізняють її від літератури. Хоча література і фольклор упродовж століть існували паралельно, вони завжди були цілком самостійними областями словесного мистецтва. Визначальною прикметною ознакою фольклору є давній час його виникнення. У зв'язку з цим для деяких його жанрів характерні архаїчність, відбиток стародавньої народної праці та побуту, вірувань і забобонів, перевага давніх традицій, які з плином часу все менше проявляються в житті народу і його поетичній творчості.

Давність походження фольклору та самотність народного життя були однією з причин своєрідності поетичної мови народних творів, в яких чимало мовної архаїки і діалектних особливостей, що збереглися і до нашого часу.

Глибоко самотнім є процес створення народних творів. На відміну від творчості письменників, які закріплювали за собою авторство і датували свої твори, народна поетична творчість завжди було усною і анонімною. Однак колективне начало у фольклорі діалектично поєднується з індивідуальним авторством. Фольклорні твори створювалися в народі найбільш талановитими людьми, які володіли мистецтвом слова, але їх творча робота була тісно пов'язана з усім творчим колективом. Твори окремих авторів призначені для всього народу, в них втілювалися загальнонародні ідеї і широко використовувалися народні поетичні традиції, в межах яких виявлялася і індивідуальна майстерність. При цьому текст їх міг змінюватися і додаватися, тому що він ніким не записувався, а переходив з пам'яті з вуст у уста. Найбільш обдаровані виконавці могли його творчо доповнювати і ставати, відповідно, співавторами початкового автора. В кінцевому рахунку, у фольклорі переважала колективність народної творчості, хоча в ньому була велика роль і окремої талановитої особистості.

У процесі усного виконання і вільного творчого сприйняття народом змісту фольклорних творів виникла їх варіативність. Кожний твір, не маючи твердого тексту (на відміну від більшості літературних творів), жив у народі в безлічі варіантів, тобто різних «редакцій» різного часу і різних місцин. Принципово всі такі варіанти рівноправні між собою, але ціннішими є найбільш повні і художньо довершені. Варіативність народних творів – одна з причин довгого життя багатьох з них, тому що виконавці часто адаптували їх зміст до потреб сучасності.

Вивчення варіантів народних творів має велике наукове значення. Спостереження над діяльністю виконавців народних творів показали, що найбільш талановиті люди з народу були і виконавцями і авторами. Вони не тільки зберігали, але і сприяли подальшому розвитку народного поетичного мистецтва.

Порівнюючи фольклор з літературою, треба взяти до уваги, що мистецтво слова в фольклорі тісно пов'язане з іншими видами художньої творчості - виконавським мистецтвом актора (декламацією), майстерністю розповіді, мистецтвом співу, музикою, танцями, іграми і т. д. Таким чином, фольклору притаманний синкретизм (злитість, нерозділеність) з іншими областями народного мистецтва. На ранніх стадіях розвитку людського суспільства, коли мистецтво

знаходилося в зародковому стані, його різні області ще не були чітко відокремлені одна від одної і часто утворювали один синкретичний комплекс. Відлуння цього давнього художнього синкретизму проявляються в народному поетичному мистецтві аж до сьогодні.

Яскравою ознакою фольклору, яка пов'язана з варіативністю, є традиційна стійкість. Незважаючи на велику кількість різних варіантів одного і того ж тексту, він зберігав загальну тему і зміст, був витриманий в одному і тому ж художньому стилі. Традиційна стійкість – неодмінна ознака фольклорного твору. Тільки цим можна пояснити збіг ознак у фольклорних записах, зроблених в різний час, в різних місцях від різних осіб.

Фольклор характеризується не тільки ідейною глибиною, але і високими художніми якостями.

Художня система слов'янського фольклору вельми своєрідна. У ньому виробилися особливі жанрові форми творів – билини, казки прислів'я. Деякі з них є і в літературі, але вони прийшли туди з народної творчості, тоді як жанр роману, наприклад, створений в самій літературі.

Народна поетична творчість має свої особливі прийоми побудови творів (наприклад, зачини), яких немає в літературних творах: «жили-були», «давно це було», «старі люди розповідали». Для билин, пісень, казок властиві особливі прийоми і способи композиції: ланцюговий зв'язок і ступеневе звуження образів, градація, лейтмотиви (одна наскрізна проблема, один наскрізний сюжет, один наскрізний персонаж, один емоційний настрій, який стрижнем проходить через увесь твір), трикратні повторення ситуацій. Велика роль фантастики, чудесного в сюжетах (особливо в казках, легендах).

Відмінність фольклорних творів полягає також у тому, що вони створюються не книжною, літературною мовою, а живою, розмовною народною мовою, яка має свою лексичну та звукову специфіку, в тому числі і наголоси, що йде від місцевих говірок.

У народній поетичній творчості виробилася своєрідна система виразних засобів, не властивих літературі. Це символіка образів (молодець – «сокіл ясний», «сизий селезень», дівчина – «павушка», «лебідь біла»); поетичні паралелізми; постійні епітети («поле чисте», «луг зелений», «море синє», «руки білі», «дружина вірна»; тавтології («дощ дощить», «горе гірке», «диво дивне»); синоніми («данини-мита», «правда-істина», «роду-племені», «щука-риба»).

Мові фольклорних творів властиве широке вживання слів зі зменшено-пестливими суфіксами («рученьки», «бережок», «пташечка», «гусельки»), короткі прикметники («синє море», «чисте поле», «швидка річка», «світлий місяць»), повторення прийменників.

Таким чином можна зробити висновок, що фольклор – це усна поетична творчість, характерними ознаками якої є давній час виникнення, анонімність, органічне поєднання колективного та індивідуального начал, варіативність, традиційна стійкість, синкретизм, зв'язок з народним побутом, мовнопоетикальна специфіка,

У другій половині XIX ст. виникла полеміка про те, як розуміти зміст, завдання і методи науки про фольклор. Було сказано, зокрема, що термінологічно необхідно відрізнити поняття «фольклор» від науки про нього. Так з'явилася наука про фольклор, яка отримала назву фольклористики. Фольклористика вивчає естетичні, ідейно-художні властивості та особливості народної творчості. Фольклористика ставить і вирішує значне коло важливих питань: про особливості фольклору – його життєвий зміст, соціальну природу, ідейну сутність, художню своєрідність; про його походження, розвиток, своєрідність на різних етапах існування; про його зв'язок з літературою та іншими видами мистецтва; про особливості творчого процесу в ньому і форми побутування окремих творів; про специфіку жанрів: билин, казок, пісень, прислів'їв та ін. У фольклористики є свій предмет вивчення, свої особливі завдання, методи і прийоми дослідження.

Фольклористика тісно пов'язана з літературознавством. Згадаймо, що літературознавство – це наука про літературу, яка представлена трьома дисциплінами: історією літератури, теорією літератури і літературною критикою. Предметом вивчення теорії літератури є ідейно-змістовні, художньо-поетичні і естетичні особливості літературного твору. А фольклористика вивчає естетичні, ідейно-художні властивості та особливості народної творчості. Таким чином,

фольклористика запозичує у теорії літератури її понятійний і термінологічний апарат її функціональні властивості.

Фольклористика тісно пов'язана з етнографією. Предметом вивчення етнографії є етнос (народ), етнічні процеси, етнічна специфіка. Фольклористика вивчає результати інтелектуальної, естетичної, ідейно-художньої діяльності певних етнічних груп, спільнот (пісні, наспіви, драматичні ігри і т.д.), в яких передаються особливості менталітету, психології, світорозуміння тієї чи іншої етнічної групи.

Фольклористика тісно пов'язана з діалектологією. Діалектологія – це розділ мовознавства, який вивчає місцеві, територіальні різновиди мови (діалекти). У різних варіантах народних пісень, переказів, легенд часто зустрічаються діалектні форми, які вносять в один і той же текст ті чи інші відмінності. Фольклористика вивчає усі текстові варіанти творів народної творчості.

Своєрідність народної поетичної творчості зумовила способи його збирання і вивчення. Специфічною частиною фольклористики, на відміну від способів вивчення літератури, є так звана колективна робота, пошук і запис у народі фольклорних творів. Її найбільш популярна форма – наукові експедиції, тобто спеціальні виїзди, як правило, колективні, в такі краї і області, які особливо багаті фольклором.

Що ж це таке «слов'янський фольклор»? Чи можна його виділяти з усного поетичної творчості народів світу?

Слов'янський фольклор – це усна поетична творчість слов'янських народів, які разом з романськими і німецькими народами відносяться до індоєвропейської сім'ї народів як окремої гілки. Слов'янські народи включають в себе три групи: східні слов'яни (росіяни, українці і білоруси), західні (поляки, чехи, словаки і лужичани) і південні (болгари, македонці, серби, хорвати і словенці). Кожна з гілок індоєвропейської сім'ї народів – романська, німецька і слов'янська – має спільні особливості в своїй духовній культурі, в тому числі і в фольклорі. Вони полягають у спільності і схожості типів творів (жанрів), сюжетів, образів героїв і виразно-образних засобів мови. Слов'янський фольклор має загальне і подібне, що виникло в силу дії цілого ряду соціально-історичних факторів. Перш за все загальним і подібним у слов'янському фольклорі служить спільність походження слов'янських народів, які ведуть свій рід від групи близьких між собою племен або від одного «пранароду». Від своїх етнічних попередників слов'яни отримали чимало спільного в матеріальній та духовній культурі, в тому числі і в фольклорі. У давнину культурна спільність слов'ян була досить ясною.

Важливим фактором загального і спільного в фольклорі слов'янських народів є те, що їхні мови споріднені і близькі між собою: вони належать до однієї гілки індоєвропейської сім'ї мов разом з романськими і німецькими мовами і ін. Мови слов'янських народів походять від спільної «прамови» - праслов'янської мови. Приблизно в середині першого тисячоліття нашої ери відбувся розподіл слов'янських племен і мов, причинами чого були зростання населення, поширення слов'ян по ширшій території, сусідство і взаємодія з іншими народами. Але близькість слов'янських мов між собою зберігається і досі. Спорідненість мов послужила основою схожості мовних художніх засобів усної народної поетичної творчості слов'ян, образності, поетичної фразеології.

Слов'янські племена і народи здавна жили в географічному сусідстві. Зараз існують дві теорії щодо їх прабатьківщини – найдавнішого місця їхнього поселення. Одна відносить їх прабатьківщину до верхів'їв Дніпра і називається придніпровською, інша – до річок Вісли і Одру і називається вісло-одринською. Велика частина мовознавців, істориків і археологів схиляється до першої теорії. Спільність прабатьківщини і подальше географічне сусідство слов'янських народів мали значення і для збереження ними спільних рис їх матеріальної і духовної культури. Географічне сусідство обумовлює і схожість географічного середовища, географічних умов, у яких живуть слов'яни, спільність форм праці – землеробства і скотарства, що залежало від поселення по річках і в долинах. Спільна прабатьківщина, подібні географічні умови позначилися і на характері культури слов'ян; природне середовище і трудова діяльність знайшли відображення в художній творчості слов'янських народів, наприклад заняття землеробством різноманітно

відбилося в обрядах і обрядовій поезії, в картинах природи і побуту, в символіці і образності творів народної творчості. Важлива в слов'янському фольклорі тема землі-матінки, землі-годувальниці. Не можна не відзначити і того, що богатирі і юнаки слов'янського фольклору зображуються як орачі: не тільки Микула Селянинович, а й Ілля Муромець і Марко Королевич. У давнину для слов'янських племен був властивий однаковий соціально-економічний уклад життя – общинно-родовий лад; роди, племена і племінні союзи згодом переросли в народності, народи і нації. Довго трималася у слов'ян так звана військова демократія, характерна для періоду переходу від общинно-родового ладу до раннього феодалізму. Причиною цього була необхідність боротьби з кочовими народами (готи, гуни) і навалами південних кочівників (половці, татаро-монголи) і західних завойовників (німці). Це позначилося на розвитку в народній творчості таких жанрів, як героїчні пісні (билини, юнацькі і гайдуцькі пісні), історичні пісні та балади, дуже подібні у слов'янських народів. Історичні долі слов'янських племен і народів тісно пов'язані між собою не тільки в давнину, але і в сучасності.

У слов'ян досить рано стали виникати державні утворення. Найбільш ранніми державами слов'ян були: Само на території чеської області Моравії, Велика Моравія (там же), Паннонія (на території Словенії), Київська Русь, Болгарське та Сербське царства. Вони перебували в тісних політичних, економічних і культурних зв'язках. Ці держави нерідко вели спільну боротьбу з іноземними ворогами. Кордони держав були стійкими, особливо під час багатовікового турецького панування. Слов'янські народи переживали спільні процеси в суспільному і культурному житті, в тому числі і в творчості. Результатом цього є образ Марко Королевича, героя болгарського, македонського і сербського епосу. Цей образ створений в результаті співтворчості народів і висловив їх загальні визвольні прагнення.

Різного роду зв'язки спричинили перехід фольклорних творів від одного народу до іншого, а також перехід сюжетів, мотивів, образів, прийомів творчості, що збільшує спільність і подібність народної поезії слов'ян. Слов'янські народи в давнину мали загальну релігію – язичництво, яке відрізнялося обожнюванням природи, її сил і явищ. Язичництво – багатобожжя, і кожне божество мало свою функцію і сферу побутування, що підлягала його «віданню»: Сварог був головним божеством, богом сонця, Перун – богом грому і блискавки і т. д. Крім того, слов'яни вірили в існування духів – лісовиків, польових, водяних та будинкових, які охороняли ліси, поля, води і житло. Зі встановленням християнства почалась боротьба із язичництвом, але язичницькі уявлення були живучими і довго зберігалися. Виникло явище двовір'я, сутність якого полягала в поєднанні язичницьких і християнських уявлень. Все це відбилося і в фольклорі. У ньому ми знаходимо не тільки образи язичницьких божеств і духів, але й своєрідне злиття язичницьких і християнських елементів.

Перераховані вище соціально-історичні фактори обумовлюють наявність у слов'янському фольклорі спільних подібних явищ, що і дає підставу говорити про слов'янський фольклор і вивчати те спільне і подібне, що в ньому є. Спільне – це те, що виникло в результаті спільності походження слов'янських народів, спільної культурної спадщини, отриманої від давнини, в результаті географічного сусідства, політичних, економічних і культурних зв'язків, культурного обміну; подібне – це те, що виникло в силу дії загальних закономірностей розвитку суспільства і його культури, завдяки чому для певних періодів історичного розвитку суспільства і культури властиві подібні явища, типологічні явища. Вони також повинні бути включені в поняття «слов'янський фольклор». Уявлення про них дає наука про фольклор (фольклористика) в результаті порівняльно-історичних зіставлень творчості різних народів. Це дозволяє відновити історичний розвиток фольклору тих періодів, від яких до нас не дійшло прямих свідчень. Порівняльно-історичне вивчення фольклору дозволяє побачити не тільки спільне і подібне у фольклорі слов'янських народів, а й відмінності фольклору кожного народу. Воно доводить, що слов'янський фольклор дійсно існує і в його вивченні є чимало важливих і цікавих проблем.

Фольклор, як і література, – мистецтво слова. Це дає підставу фольклористиці користуватися поняттями і термінами, які були вироблені літературознавством, застосовуючи їх

до особливостей усної народної творчості. Такими поняттями і термінами служать рід, вид, жанр, жанровий різновид та ін. Усі жанри фольклору треба вивчати за наступною схемою:

I. Обрядова поезія: 1) календарна (зимовий, весняний, літній та осінній цикли); 2) сімейно-побутові (пологова, весільна, похоронна); 3) примовляння.

II. Необрядова поезія: 1) епічні прозові жанри: а) казка; б) переказ; в) легенда (і билина як її вид); 2) епічні віршовані жанри: а) билини; б) історичні пісні (перш за все старші); в) баладні пісні; 3) ліричні віршовані жанри: а) пісні соціального змісту; б) любовні пісні; в) сімейні пісні; г) малі ліричні жанри (частівки, приспівки і ін.); 4) малі неліричні жанри: а) прислів'я; б) приказки; в) загадки; 5) драматичні тексти і дієства: а) ряження, ігри, хороводи; б) сцени і п'єси.

У науковій фольклористичній літературі можна зустріти постановку питання про змішані або проміжні родові і жанрові явища: про ліро-епічні пісні, про казки-легенди і т.п. Однак такого роду явища в слов'янському фольклорі є досить рідкісними, тим більше, що змішані або проміжні жанри ніколи не були стійкими, ні в один період розвитку слов'янського фольклору не були в ньому основними і не визначали його загальної картини і історичного руху.

Виникнення жанрів, як і формування усієї їх системи обумовлюється завданнями пізнавального, ідейно-виховного і естетичного характеру, які ставила перед народною творчістю різноманітна дійсність. Билини, наприклад, виникли у зв'язку з боротьбою нашого народу проти кочових завойовників - печенігів, половців і монголо-татар, думи - у зв'язку з національно-визвольною боротьбою тощо.

На виникнення жанрів також впливає рівень розвитку художньої думки народу і його історичного мислення. Так, на ранніх етапах не могли бути створені складні форми, рух ішов від простих і малих форм до складних і великих, наприклад, від прислів'я, притчі (короткого оповідання) до казки і переказу.

Виникнення жанрів обов'язково обумовлене попередньою мистецькою спадщиною і традиціями, що раніше склалися, а також впливом літератури (писемності) та інших видів мистецтва. Отже, виникнення жанрів – процес закономірний; він визначається як зовнішніми, соціально-історичними чинниками, так і внутрішніми законами розвитку фольклору.

Слов'янська народна поетична творчість пройшла значний шлях історичного розвитку і багатогранно відобразила життя слов'янських народів. Її жанровий склад багатий різноманітний. Вона включає в себе і такі жанри, які існують у фольклорі багатьох інших народів – казка, прислів'я, загадка, і такі жанри, яких немає в усній творчості інших народів. Так, тільки в російському фольклорі є билини і частушки, проте немає в ньому дум і коломийок, які властиві українському фольклору; краков'яки є тільки в польському фольклорі, і тільки в болгарському фольклорі є особливого роду міфологічні пісні, яких немає в народній творчості інших слов'ян. Крім того, різною є популярність різних жанрів у фольклорі різних народів, наприклад в українському більш поширені жартівливі, гумористичні пісні, порівняно з російським чи білоруським фольклором; в українському та білоруському фольклорі більш широко, ніж в російському побутували колядки. Розрізняються жанри і за своїм характером. Так, у білоруському фольклорі казки мають більш героїчний характер, ніж в українському.

Класифікуючи жанри слов'янського фольклору, необхідно враховувати, що в фольклорі, як і в літературі, вживаються дві форми мови – віршована і прозова, тому в епічному роді належить виділяти віршовані види (билина, історична пісня, балада) і прозові (казка, легенда, переказ). Ліричний рід творів використовує тільки віршовану форму. Всі віршовані твори характеризуються поєднанням слова і наспіву.

Прозові твори розповідаються, а не співаються.

Драматичний рід в фольклорі теж існує, але має специфічні особливості: тут слово і наспів поєднуються ще й з дією, яка, зазвичай, є обрядом, грою, хороводом. Власне драматичні форми дуже пізні і виникли під впливом літератури.

Для фольклорних жанрів характерна спільність принципів народної естетики – простота, стислість, економність мовленнєвих засобів, сюжетність, поетизація природи, визначеність моральних оцінок героїв (позитивних або негативних). Жанри усної народної творчості пов'язані між собою також загальною системою художніх засобів фольклору – своєрідністю композиції

(лейтмотив, єдність теми, ланцюговий зв'язок, заставка – картина природи, типи повторень, загальні місця, особливі типи епітетів, символіка.

Жанри слов'янського фольклору в своїй сукупності становлять історично сформовану художню систему, в якій всі типи творів перебувають у складних і своєрідних взаємовідносинах і взаємодії. Генетичний зв'язок жанрів передбачає, що один жанр служить ґрунтом для виникнення іншого. Так, билина формувалася не лише на основі ранніх типів героїчних пісень, але й на основі легендарно-казкових жанрів. Билина, в свою чергу, передувала історичній пісні. Частушка виникла на широкому матеріалі ліричних пісень різного типу, в тому числі танцювальних та ігрових. З давніх-давен в науці існує думка, що прислів'я народилося з притчі -як її моральний висновок (О. О. Потебня). Ф. І. Буслаєв початок малих жанрів зводив до казки, вважаючи, що прислів'я, приказки, загадки йдуть від загальної основи як зразки «мудрості народної».

В історії фольклору існує і протилежне явище – вплив нових жанрів на старі, причому раніше популярні жанри змінюють свою структуру і поетику. Нерідко під впливом нових жанрів відбувається розпад старих. Так, історична пісня, виникнувши як продовження билини, сама, в свою чергу, спричиняє в билині зміни: більшого розвитку набувають соціальні конфлікти, висвітлюються особисті відносини героїв, спрощується поетика, спрощується роль загальних місць, змінюється вірш. Казка під впливом простих усних оповідань набула більш побутового характеру, стала менше використовувати фантастику, схематизувала сюжет, зводячи його до однієї події, спростила манеру оповіді й традиційні форми.

Своєрідною формою взаємодії жанрів фольклору є включення творів одного жанру в твори іншого. Так, можна спостерігати прислів'я в билині і ліричній пісні, де вона служить висновком, афористичним заключенням або моральним правилом.

Тривале існування жанрів призводить їх до з'єднання, злиття або точніше, до переходу жанру в іншу групу. Так, в українських колядках зустрічається чимало весільних пісень. Близькість змісту і функцій деяких весільних та колядних пісень призвела до їх злиття або переходу з одного різновиду в інший. Відмирання календарних обрядів і втрата ними магічної ролі призвели до того, що деякі пісні з циклу календарних перейшли в сімейно-побутові та любовні. Особливий прояв взаємодії не тільки жанрів, а й родів віддзеркалився на билинах і богатирських казках, історичних і ліричних піснях.

Слід зазначити, що найбільш широко взаємодіють між собою жанри, які існують в одному часі й одному соціальному середовищі (селянський фольклор, робочий фольклор), а також жанри одного і того ж типу (прозові між собою), спорідненої тематики (билини, історичні пісні, перекази).

У результаті складної взаємодії родів і жанрів виникають проміжні, перехідні жанри, наприклад ліро-епічні, характерні для пізніх історичних солдатських пісень.

Жанри слов'янського фольклору виникали неодноразово. Найбільш старими жанрами фольклористи вважають обрядові пісні, замовляння, загадки, прислів'я, дещо більш пізніми – казки, билини, ще більш пізніми – історичні пісні, ліричні пісні; найновіший жанр – частушки (частівки).

Історично сформована система жанрів слов'янського фольклору в майбутньому зазнає змін: вона розвивається, вдосконалюється, збагачується, але може і розпадатися. Перш за все необхідно сказати, що різні періоди історії фольклору характеризуються і різним жанровим складом, як результат виключається співіснування і взаємодія деяких жанрів, властивих фольклору інших періодів.

Висновки: для всіх жанрів слов'янського фольклору характерні 1. Загальні ідейно-естетичні принципи (народність, завдання різнобічного відтворення дійсності, схожість тем, сюжетів і героїв, спільність принципів народної естетики і художніх засобів, близькість окремих груп жанрів); 2. Складна взаємодія (виникнення нових жанрів на основі попередніх, вплив нових на старі, включення творів одного жанру в твори іншого, існування проміжних або перехідних жанрів, перехід жанрів в інші групи); 3. Спільна історична доля (змінив їх складі і взаєминах на різних щаблях розвитку фольклору, посилення реалістичного начала, розпад старої системи жанрів і виникнення нової).

Таким чином, слов'янський фольклор необхідно вивчати як цілісну, внутрішньо пов'язану систему жанрів, а окремі жанри треба розглядати в їх взаємодії з іншими.

Практичне заняття № 2

Давня слов'янська міфологія. Пантеон слов'янських богів

План:

1. Міф і міфологія: визначення понять. Міф і казка у порівнянні: спільне і відмінне.
2. Світоглядні елементи - анімалізм, анімізм, антропоморфізм як основа давніх вірувань слов'ян. Головні антропоморфні божества слов'ян.
3. Демонологія як нижча міфологія. Значення демонології в первісній картині світу слов'ян.
1. Міфологічне розуміння слова як могутньої реальності. Приклади прислів'їв і приказок (виписати в зошит якомога більше).

Практичні завдання:

1. Підготувати доповідь по статті Д. Антоновича «Передхристиянська релігія українського народу» // Д. Антонович. Українська культура. К., 1993. С. 189-196.
2. Підготувати доповідь по статті І. Франка «Як творилася слов'янська міфологія» // І. Франко. Збір. тв.: У 50-ти т. Т. 37. К.: Наукова думка, 1982. С. 425-432.
3. Підготувати доповідь на тему: «Космогонічні українські народні погляди та вірування» на основі розділу з монографії Д. Булашева (див. Додаткова література)

Навчальні посібники:

1. Казанова О. В. Усна народна творчість : метод. вказівки до курсу «Усна народна творчість» для студентів I курсу денного відділення філол. ф-ту першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спец. 035 Філологія спеціалізації «Українська мова та література» / О. В. Казанова. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 49 с.
2. Івановська Олена. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
3. Руснак І. Є. Український фольклор: навч. посіб. / І. Є. Руснак. К. : ВЦ "Академія", 2012. 304 с. (Серія "Альма-матер")
4. Давидюк Віктор. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Видання друге, виправлене й перероблене. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 448 с.
5. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2001.
6. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.

Додаткова література:

1. Булашев Д. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. К.: Довіра, 1993. 414 с.
2. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія, укладена Я. Головацьким. К.: Довіра, 1991. 93 с.
3. Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: Інститут народознавства НАН України. 2000. 263 с.
4. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору: Монографія. Луцьк: Волинська книга, 2007. 324 с.
5. Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні. К., 1989. 304 с.
6. Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі. К.: Дніпро, 1988. 292 с.
7. Костомаров М. Слов'янська міфологія. К.: Либідь, 1994. 384 с.

8. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. К.: Обереги, 1993. 85 с.

На основі язичницьких вірувань та релігійних уявлень формується давньослов'янська міфологія.

Міф (від гр. *mythos* - слово, переказ) - розповідь про богів, духів, героїв, надприродні сили та ін., які брали участь у створенні світу. Або «сказання про давні вірування народу щодо походження землі, явищ природи, богів, героїв, Всесвіту». Сучасні дослідники розглядають міф не «як казку, вигадку, фантазію, а так, як його розуміли в первісних і примітивних суспільствах, де міф означав «справжню, реальну подію» і, що найважливіше, подію сакральну, значущу, яка служила прикладом для наслідування».

Міфічне мислення - це особливий вид світовідчуття, специфічне чуттєве уявлення про явища природи і життя. Воно полягає у творенні в уяві іншої реальності, ілюзорної дійсності, що будується на основі правірувань. Його основна форма - це образ, його сутність - це вербалізація речі, руху, дії, згодом - ритуалу.

Міфологія - це сукупність міфів-поглядів, на основі яких пояснювали природні та суспільні явища, здійснювали ритуали та обряди, - тобто своєрідна система уявлень людини про Всесвіт.

Людина бачила, що в світі людей багато що відбувається так, як і в природі: народжується, росте, розквітає, втрачає силу і помирає. Погляд на довкілля був всуціль аніматичним - основаним на вірі, що все в природі живе, має силу, яка може за одних обставин бути корисною людині, а за інших - спричинити їй зло.

Анімалізм (лат. *animatus*- уособлений, оживлений)-перенесення психічних властивостей людини на природу, віра в існування абстрактної, безликої сили, яка визначально впливає на життя людей.

Давні люди вірили, що повсюдно в природі владарюють живі духи, кожен з яких має свою сферу впливу. Тому давні люди намагалися всіляко задобрити природні сили, сподіваючись завдяки цьому вберегтися від грізних стихій, здобути необхідне для того, щоб вижити або краще облаштувати свій побут. З цим пов'язане їхнє переконання, що все довкола має душу, розуміє, мислить, бореться за виживання. Звідси - анімізм давніх вірувань.

Анімізм (лат. *anima*- душа) - віра в існування в тварин, рослин і предметів неживої природи душі, здатної негативно чи позитивно впливати на природу і людину.

Погляд на природу, її предмети, явища як на живі істоти, наділені душею, спричинився до олюднення, ототожнення їх з природою людини. Цим пояснюється антропоморфізм давніх вірувань.

Антропоморфізм (грец. *antropos*-людина, *morphe*-форма) - наділення предметів і явищ природи, небесних тіл, тварин і міфічних істот зовнішніми ознаками і фізичними властивостями людини.

У світоглядному пласті праслов'янських племен можна виокремити міфи різного етнокультурного походження. Зокрема чітко простежуються два періоди: перший - до часу трипільської культури, коли основним заняттям давніх племен було скотарство та полювання; другий - трипільської культури, пов'язується з переорієнтацією праслов'ян на землеробство.

За тематичним принципом міфи можна поділити на кілька основних циклів:

1. Героїчні - найдавніші міфи. Герої в них - космічна категорія і втілюють в собі весь видимий світ. Він є втіленням різних стихій або проходить їх, має зв'язок із небом і підземеллям; є частиною природи, розуміє мову птахів, звірів, риб. Нерідко герой постає божеством чи має божественну природу.

2. Космогонічні - про створення світу, елементів Всесвіту та виникнення життя. Одним з найархаїчніших міфів цієї групи є «Міф про перший вік творіння», де збереглися «уламки давньослов'янського міфу про участь у створенні світу миші і горобця і про походження світу з яйця». Інший міф побутує не тільки в оповідній, а і в пісенній формі: серед моря ріс явір (дерево

світу), на якому три голуби радилися, як світ «сновати». Вони створили землю з піску, а небо - із золотого каменю.

Є ще один міф - про Білобога (уособлення добра, світла) та Чорнобога (уособлення зла, мороку) і про їхню боротьбу при створенні світу, а також міфи про те, як цар Вогонь і цариця Вода світ сотворили. До цієї ж групи належать міфи про створення небесних світил та природних явищ. В одному з них Сонце постає як красива панна в золотих шатах, Місяць - як парубок, що хоче з нею одружитись, але згодом закохується в Зорю. За це Сонце своїм мечем розрубє Місяця навпіл, і з того часу він стає щербатим. У міфах Місяць часто постає як цап, що басує з цапенятами (зорями), або як голова вужа, що ховається у Чумацькому Шляху.

3. Антропологічні та антропологічні - про створення людини та її життя. ни та її життя. В одному з них оповідається, що людина при народженні отримує свою зірку-роганицю. Прамати при появі на світ дитини починає прядти нитку її життя, прив'язавши її початок до зірки, а коли людина вмирає, - перерізує нитку, і зірка падає.

4. Тотемічні - про тотемних предків різних племен. Сюди відносять міфи про чоловіка та вужа (знак Дани), якого чоловік годує молоком, і який потім за це віддячується (насправді вужі не їдять молока, його, очевидно, приносили в жертву вужам або богині Дані); а також про козу, козла (цапа), які є символом Перуна.

5. Теогонічні - про походження богів. Це - міфи про народження Місяця в сузір'ї Перуна, про народження Коляди, Дани, інших божеств, а також міф про Зорю, яка сповіщає про появу на світ богів та різдво Всесвіту.

6. Анімістичні - про духів, що наповнюють світовий простір. Сюди відносяться численні оповіді про водяників, лісовиків, домовиків, перелесників, русалок і таке інше. Так, перелесник уявлявся крилатим змієм, який влітав уночі в хату і, вдарившись об підлогу, ставав красивим парубком, а водяник - володарем підводного царства.

7. Календарні - про річні цикли природи та обряди, пов'язані зі зміною пір року та господарською діяльністю. Ось, як в одному з них пояснюється зміна пір року: Живе золота Жар-Птиця (сонце), що може одним своїм пером освітити сад. Зимовий Холод її викрадає, але вона встигає знести золоте яйце, з якого навесні знову народжується джерело світла і тепла. Коли нова Жар-Птиця виростає, настає літо. Міф «Зоря, ключі, роса і мед» оповідає про те, що Зоря на світанку відмикає ключами небесні ворота і випускає сонце на небо. Сонце (Полель) женеться за Зорею (Ладою), але вона останньої миті стає росою і падає на землю. Бджоли п'ють «святую росу» і приносять мед, народжується життя.

8. Культуробіографічні, історичні - про події, випробування та вчинки окремих персонажів (богів, героїв) - об'єктів культів. Серед них - міф про Василіска - Дракона-царя, в якого голова півня (символ сонця, вогню), а тулуб і хвіст - жаби й змії (символ води). Поширеним був міф, який у різних формах зберігся до цього часу, про культ Золотого Плуга за царя Тарчитая і царевича Колоксяя, а також міф про морську пані, в яку закохане сонце, і яка бризкає на нього водою. До цього циклу належать міфи про походження Дніпра та Дунаю з крові богатирів-богів та інші про виникнення річок, озер, гір тощо.

9. Есхатологічні - про кінець світу та потойбіччя.

Ці теми можуть переплітатись та поєднуватись, героями в них можуть виступати і божества, і люди, і фантастичні персонажі. З розвитком людської свідомості міфічні оповіді значно трансформувались. Дещо в них застигало у прадавній формі, інше сприймалось як уявне, фантастичне. Головною ознакою давньої слов'янської міфології є те, що в ній відображена тогочасна народна свідомість.

Незважаючи на те, що до нашого часу не збереглись міфи в чистому вигляді, залишки міфології можна побачити в образах та звичаях, а також у багатьох фольклорних жанрах - замовляннях, колядках, щедрівках, веснянках, купальських піснях та ін. Тісно пов'язаний з давньослов'янською міфологією і народний епос, зокрема легенди, перекази та бувальщини, які черпають з неї фабули, сюжети, мотиви та образи. Багато міфологічних елементів є і в казках, але вони відрізняються від міфічного світосприйняття своїм ставленням до дійсності (тобто не сприймаються як реальність).

Цілісного ієрархічного пантеону (сукупності богів певного культу) слов'янська міфологія, очевидно, не мала. Немає підстав однозначно стверджувати, що серед міфологічних божеств був верховний бог, хоча деякі дослідники (І. Огієнко) вважають, що цю роль у певний час відігравав Сварог.

Головними антропоморфними божествами ранньої доби Київської держави вважали Перуна - хліборобського бога дощу, блискавки і грому та Велеса (Волоса) бога скотарства. З розвитком державного ладу, побуту Перун постав як бог війни, покровитель князя і його дружини (зображали його з мечем, луком і стрілами), Велес - бог достатку й торгівлі. Статус богів з плином часу змінювався.

Після прийняття християнства язичництво перестало фігурувати як самостійна міфологічна система. Християнство знято боролось із залишками давніх вірувань, називаючи їх диявольським і «нечистим» світом. Давні свята календарного циклу стали пов'язувати з християнськими. Символіку язичницьких божеств поглинули образи християнського пантеону: богиню Дану - свята Параскева, Перуна - святий Ілля, Велеса - святий Влас, Дажбога - архангел Гавриїл. Давні словесні формули поступово переплелися з текстами церковних молитов і такими дійшли до сучасності (наприклад, замовляння, колядки, щедрівки, веснянки тощо). Найтривалішим виявився культ Рода і Рожаниць, назви яких учені виводять з латинського рагіо родити. З ними в українській мові пов'язані слова «рід», «рідний», «родити», «родич», «природа», староукраїнське «родник» (джерело) та ін. Елементи вірувань у Рода і Рожаниць вплинули на народні уявлення про смерть і померлих, потойбічний світ, а нині мають відгомін в обрядах народин, одруження тощо.

Значно стійкішою виявилася нижча міфологія - демонологія.

Демонологія (грец. *daimōn*- божество, дух *logos*- слово, вчення) - віровчення про злих духів (демонів), що виникло на основі первісної віри у надприродні сили.

Серед демонологічних постатей (домашні духи); польовики, лісовики, мавки, русалки, інші духи природи; мерці, упирі, вовкулаки, відьми та ін.

Людина зауважувала, що природа на зиму вмирає, а весною воскресає для нового життя. Тому смерть сприймала як явище закономірне і звичне, як перехід у світ, у якому людина продовжує існувати у формі духу. Вважалося, що після смерті людина не тільки піклується про свій рід, а й може вчинити помсту живим. Щоб цього не сталося, до покійників виявляли пошану, робили все, щоб не викликати їхнього гніву. Про це свідчать різноманітні поховальні обряди і магичні дії. Культ предків був особливо шанованим, тому в християнізованому вигляді зберігся і донині.

Вочевидь, наші пращури прославляли добрі й світлі сили навколишнього світу, а злі й темні намагалися прихилити до себе різними обрядовими і магичними діями. У такий спосіб виникло безліч повір'їв, які побутують у багатьох варіантах і мають свої особливості та відмінності на різних територіях.

Повір'я - пласт народної творчості, в якому відобразились народний світогляд, язичницькі релігійні вірування, міфологічні демонологічні уявлення та погляди, табу. Визначальною ознакою повір'їв є те, що вони не існують в композиційно довершеній епічній формі, а побутують як система уявлень та поглядів без сталого словесного оформлення. У сучасній системі усної народної творчості повір'я значно чисельніші, ніж міфи. Їх велика кількість дійшла до нашого часу в первісному вигляді або з незначними змінами. За тематикою повір'я можна поділити на такі ж групи, як і міфи. В них чітко виражені елементи анімізму, тотемізму та фетишизму, хоча, на відміну від міфів, простежується тісніший зв'язок з життєдіяльністю людей. Такими є повір'я про цвіт папороті (Перунів цвіт), який з'являється раз у рік на Купала і приносить щастя людині, яка його знайде. Цвітіння папороті часто супроводжується землетрусом, громовицею і спалахами блискавки, що уподібнює її до Перуна. Тому на деяких територіях вважали, що цвіт папороті захищає від грому та блискавки, або ж має здатність викликати дощ і грозу. Анімістично-тотемістичні вірування позначились на повір'ях про змії чи вужів, що стережуть закопані скарби

чи тварин-охоронців. Останні вважалися заложними тваринами (як правило, це були коні), яких або приносили в жертву і хоронили разом з їхніми умерлими власниками, або закопували живцем разом із багатством, і з того часу вони були зв'язані з цією могилою чи місцем поховання.

Коли повір'я втрачають оповідну форму, вони продовжують існувати у вигляді забобонів.

Забобони - це численні вірування та уявлення, пов'язані з пересторогами, обмеженнями, заборонами, первісна міфологічна мотивація яких частково або повністю втрачена. Численні забобони, які дійшли до нашого часу, стосуються найрізноманітніших сфер людського життя, родинно-сімейного укладу, господарської діяльності.

Наприклад, існувало багато пересторог щодо того, в які дні можна починати чи виконувати певну роботу, а в які ні. Особливими днями вважалися середа (день Лади) та п'ятниця (день Дани). Цілий ряд забобонів стосувався новонародженої дитини, мерця, людини, яка вирушала в дорогу, тому дітям клали певні предмети-обереги у колиску, мерцям - у гріб, за людиною, що на довгий час покидала домівку, виливали глек чистої води, щоб чистим був шлях назад. На багатьох територіях було заборонено наступати на поріг чи зупинятись на ньому. Це, очевидно, пов'язано з тим, що як межа між хатою та вулицею, поріг вважався межею між цим світом та потойбічним. Вважалось, що під ним перебувають душі предків, що, можливо, пов'язано з традицією закладати живих тварин чи людей у фундамент будівель. Дотепер існують забобони, яких люди дотримуються за традицією, тому що пояснення їх повністю втрачилось.

Практичне заняття № 3

Обрядова поезія Календарна обрядова поезія

План:

1. Загальне поняття про обряд і обрядову поезію. Історичний розвиток і явище двовір'я в обрядах і обрядовій поезії.
2. Поезія зимових свят. Колядки. Підблюдні пісні. Масляний обряд.
3. Поезія весняно-літнього циклу: веснянки, гаївки, Єгоріївські (Юріївські) пісні, в'юнїшні пісні.
4. Літні осінні обряди і поезія: свято Івана Купали, обряд завивання бороди.

Практичні завдання:

1. Підготувати презентацію про масляний обряд // по бажанню
2. Підготувати презентацію про Купальське свято // по бажанню

Навчальні посібники:

1. Казанова О. В. Усна народна творчість : метод. вказівки до курсу «Усна народна творчість» для студентів I курсу денного відділення філол. ф-ту першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спец. 035 Філологія спеціалізації «Українська мова та література» / О. В. Казанова. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 49 с.
2. Івановська Олена. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
3. Руснак І. Є. Український фольклор: навч. посіб. / І. Є. Руснак. К. : ВЦ "Академія", 2012. 304 с. (Серія "Альма-матер")
4. Давидюк Віктор. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Видання друге, виправлене й перероблене. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 448 с.
5. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2001.
6. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.

Додаткова література:

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К., 1992.
2. Балущок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. Львів; Нью-Йорк, 1998. 216 с.
3. Вже весна воскресла. Гаївки. Тернопіль: Чумацький шлях, 1992. 98 с.
4. Дей О. І. Українські колядки і щедрівки в дослідженнях слов'янських вчених // О. І. Дей. Сторінки з історії української фольклористики. К.: Наук. думка, 1975. С. 220-234.
5. Закувала зозуленька: Антологія української народної поетичної творчості / Вступ. ст., упоряд. Та примітки Н. С. Шумади. К., 1998. С. 24-25.
6. Жниварські пісні / Упоряд. Та вступ. ст.. Ю. Крутя. К., 1971. 271 с.
7. Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі / Упоряд., передм. та пер. М. Москаленка. К., 1988. 292 с.
8. Коваль-Фучило, І. Ринцівки – українське Великодне колядування (у контексті польського "дингуса-шмігуса" і білоруських волочобних пісень) / І. Коваль-Фучило // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу [Текст]: збірка наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції "Одеські етнографічні читання". Одеса, 2011. С. 151-160.
9. Календарно-обрядові пісні. К., 1987. 392 с.

10. Климець Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні. К., 1990. 142 с.
11. Колядки і щедрівки / Упоряд., вступ. ст. і примітки С. Глушка. К., 1991. 239 с.
12. Круть Ю.З. Хліборобська обрядова поезія слов'ян. К., 1973.
13. Кутельмах К. М. Календарна обрядовість // Гуцільщина: Історико-етнографічне дослідження. К., 1987. С. 286-302.
14. Скуратівський В. Дідух: Свята українського народу. К.: Освіта, 1995. 272 с.
15. Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар. К., 1993. 207 с.

Весь фольклор з точки зору його побутування можна розділити на обрядовий і необрядовий. До обрядового фольклору відносяться твори народної творчості, які виконуються під час виконання будь-якого обряду; вони супроводжують цей обряд, є його складовою частиною. Необрядовим фольклором називаються усні народні твори, виконання яких не пов'язане ні з яким обрядом: вони існують поза обрядом, в самих різних умовах життя.

Обряд - це будь-який встановлений, традиційний і більш-менш загально-прийнятий порядок здійснення будь-яких суспільних дій, традиційні правила поведінки. В основі обрядів - реальні турботи селянина про більшу продуктивність його праці, гарний урожай, загальне благополуччя, злагоджене сімейне життя і т.ін. Такими обрядами традиційно є: печення навесні з тіста жайворонків, завивання влітку вінків з гілок берези, обсіпання нареченого і нареченої хмелем, зерном і ін. Призначення цих та багатьох інших обрядових дійств - сприяти досягненню поставленої мети. Оскільки обряди й супроводжуючі їх фольклорні твори виконували життєво важливі функції, то кожен раз в момент їх виконання вони визнавалися як дуже потрібні, необхідні і по-своєму актуальні. У них в тій чи іншій мірі відобразилося реальне побут народу, його світогляд. У цьому сенсі обряди і супроводжуюча їх народна поезія були завжди сучасними. Обряди - один з найдавніших видів народної культури. В обрядах і супроводжуючих їх фольклорних творах можна виявити риси міфологічного мислення -анімізм, антропоморфізм і магізм.¹

Магізм - віра людини в те, що вона за допомогою певних дій і словесних виразів може впливати на перебіг подій: позбутися хвороб, прикликати хороший урожай, великий приплід худоби і т.д. Все це - прояв давньої язичницької релігії.

За останнє тисячоліття на обряди і обрядову поезію певний вплив справила християнська релігія. З введенням на Русі християнства (X ст.) церква, з одного боку, боролася з язичницькою культурою, всіляко витравляла з життя давні язичницькі народні обряди, а з іншого - багато з цих обрядів вона прагнула пристосувати до своїх цілей, наповнити їх християнським змістом. В результаті християнські мотиви і образи проникли в народні обряди і поезію; виникло явище, яке отримало назву «двовір'я» (змішення язичницьких і християнських елементів). Таким чином, обряди і супроводжуюче їх словесне мистецтво мають велике значення як для вивчення життя і світогляду народу в період запису цих обрядів, так і для розуміння особливостей народного світосприйняття на ранніх шаблях історії.

Річні календарні обряди розпочинаються новорічними (святочними) обрядами. Святки святкувалися в період зимового сонцестояння (з 24 грудня по 6 січня). В основі святочних обрядів лежала магія першого дня року: обряди, що здійснюються в цей час, на думку їх виконавців, повинні були діяти в певному напрямку протягом усього нового року.

Колядки. Підчас святок проводилися різноманітні ігри, ряження та інші дійства, що мають магичний сенс. Одним з найбільш прикметних явищ святочних дійств було колядування - ходіння по дворах зі співом новорічних і різдвяних пісеньок, які називалися колядками. Особливо широке поширення колядування отримало в Україні. Термін «колядка» для позначення новорічних і різдвяних пісеньок вживався усіма слов'янськими народами.

¹Визначення цих понять див. в анотації до Практичного заняття № 2. Давня слов'янська міфологія.

Колядки - це пісні новорічного (і різдвяного) змісту, в яких, як правило, парна рима. За обсягом колядки дуже різноманітні (від чотирьох до 20, а іноді і більше віршів. Важливий мотив колядки - конкретні побажання тому, на адресу кого виконується колядка (здоров'я, благополуччя, удачі і т.д.) Закінчується колядка, як правило, вимогою винагороди за колядування та добрі побажання.

Підблюдні пісні. З новорічними святками пов'язані також усілякі ворожіння, в тому числі ворожіння дівчат зі співом так званих «підблюдних» пісень. Підблюдними називалися пісні, що виконувалися під час ворожінь за допомогою страви. Підблюдні пісні були невеликими за обсягом - від чотирьох до десяти віршів. Основу їх змісту становив який-небудь один образ, який мав магічно-символічне значення. Цей образ у підблюдній пісні отримував побутову розробку. Так, наприклад, образ кільця був символом любові і шлюбу. Пісні, в яких згадувався хліб і все, пов'язане з ним (поле, снопи, скирти, зерно, коровай, млинці, пироги) передбачали хороший урожай, багатство, загальне благополуччя. Пісня, в якій малювався портрет обірваної бабусі, означала бідність; пісня, в якій згадувалася каркаюча ворона, означала смерть. Ворожіння з виконанням підблюдних пісень мали характер не заклинання (що спостерігалось в деяких колядках), а передбачення. Але в це пророцтво глибоко вірили. Тому багато підблюдних пісень закінчувалися такою стійкою формулою:

*Кому вийметься,
Тому станеться,
Тому станеться,
Не минеться.
Слава!*

Підблюдні пісні в більшості випадків створювалися на основі народних повір'їв. У них нерідко використовувалися образи і мотиви інших жанрів фольклору. За допомогою підблюдних пісень ворожили про щасливу або нещасливу долю. Особливо багато пісень було складено на тему заміжжя. Ворожили переважно дівчата. Специфіка образного змісту підблюдних пісень в тому, що в них причудливо поєднуються світ реальний і світ ідеальний. Це знайшло своє відображення в поетичному стилі підблюдних пісень. Так, символом парності, вірності виступають в них ідеально-звеличені «два голубка», «сокіл і голубонька» і знижено-реальні «два клубочка», «півень і курочка», «груздочек і беляночка». Або, наприклад, героїня підблюдної пісні проста сільська дівчина, живе у «високому теремі», у неї «золота парча», «золоте кільце», «наречений-груздочек» називається «боярським сином», а наречена- «беляночка» або «бояриня».

Масляні пісні. Наступним за святками великим річним святом була Масляна або Масляниця. Дослідники вважають, що в далекій давнині Масляниця була весняним святом. З уведенням християнства її святкування було відсунуто на більш ранні терміни. Масляна стала святкуватися в самому кінці зими, в період з кінця лютого до початку березня (а точніше в останній тиждень перед великим пасхальним постом). Масляна - найвеселіше, найрозгульніше народне свято. Святкувалося воно за розписаним порядком, що відбилося на назвах днів масляного тижня. Понеділок називався «Зустріччю» - це початок свята; Вівторок - «Загриші», з цього дня починалися різного роду ряження, гуляння, катання; Середа - «Ласунка»: вона відкривала частування вусіх будинках млинцями, налисниками й іншими стравами; Четвер іменували «Розгулом», «Переломом»: на цей день припадала середина веселоців і гульні; П'ятниця - «Тещині вечори»: зяті частували тещ; Субота - «Вечори невісток» - молоді невістки приймали рідних в гості. Неділя - це «Проводи», «Целовник», «Прощена неділя» - кінець масляних веселоців.

Обов'язковим атрибутом масляних гощень були млинці. Масляна їжа мала обрядово-ритуальний характер: передбачалося, що чим рясніше будуть частування в це свято, тим багатшим буде весь рік. Масляні ігри мали переважно розважальний характер: їзда на конях, катання з гір на санчатах, кулачні бої. Масляних пісень до нас дійшло небагато. Всі вони за своєю тематикою і призначенням поділяються на дві групи: одна з них пов'язана з обрядом зустрічі, інша - з обрядом проводів Масляної (Солом'яне опудало). Пісні, присвячені зустрічі Масляної характеризуються мажорністю, життєрадісністю, а проводів - схожі на весільні так звані

«корильні» пісні. В них Масляній дорікається, що вона обманула людей: розорила їх, все з'їла і посадила на великий піст.

Після Масляниці настував семитижневий, так званий «великий» піст. В цей час, зрозуміло, ніяких святкувань не було, всілякі молодіжні розваги («посиденьки», «вечірки» і т.п.) припинялись. Всі думки селян були зосереджені на новому господарському році, велась підготовка до весняних польових робіт. Для селян було важливим, щоб теплі весняні дні настали якомога раніше, а погодні умови склалися б так, щоб був хорошим урожай, з яким було пов'язано благополуччя селян. Однак весну чекали не пасивно, а прагнули впливати на її найшвидший прихід. З цим був пов'язаний, наприклад, звичай випікання з тіста жайворонків і гра з ними. Цих жайворонків діти садили на тини, паркани, бігали з ними по вулиці, прикликаючи приліт птахів - символів і провісників весни. Цим же цілям призову весни слугували і спеціальні короткі пісні - веснянки (в українців - гаївки), що не співались, а вигукувались невеликими групами дівчат. У веснянках дівчата зверталися до жайворонків (а іноді до куликів або бджілок, щоб вони швидше прилетіли і принесли з собою «червону весну», «тепле літо»). Специфіка змісту веснянок - заклик (закликання) весни і її вихваляння - зумовила особливості їх художньої форми. У веснянках своєрідно поєднуються ознаки пісенних величань і замовних закликань. З величаннями веснянки зближує їх підвищена емоційність. Вони, як і величання, часто починаються зі звернень (до весни, жайворонків і т.д.). Їх стилістика характеризується світлою, радісною тональністю, що проявляється у відповідних епітетах («весна червона», «літо тепле», «трава шовкова», «жито зернисте», «пшениця золотиста») і широкому використанні слів зі зменшено-пестливими суфіксами («весняночка», «літечко», «жавороночок» і ін.).

Єгоріївські (або Юрїївські) пісні. Весняний Єгорїїв (Юрїїв) день відзначався 23 квітня. У цей день, як правило, перший раз виганяли стадо в поле. Ця важлива подія у селян супроводжувалась відповідними обрядами. Напередодні Юрїїва дня молодь, як при святочному колядуванні, ходила по дворах і співала пісні, в яких висловлювалося побажання здоров'я і благополуччя господареві і його худобі, наприклад:

Тілоньки, теліться!

Свинки, поросіться,

Курочки, несіться!

У Єгорїїв день разом зі стадом в поле виходило кілька чоловіків, які зустрічали Святого Єгорія, тобто співали пісні приблизно такого змісту •

Ти збережи нашу худобу в полі і за полем,

У лісі і за лісом,

Під світлим місяцем,

Під червоним сонечком,

Від вовка хижого,

Від ведмедя лютого,

Від звіра лукавого!

В'юнішні пісні - це пісні, якими в суботу або неділю першого після Великодня тижня вітали молоде подружжя, що звінчалось минулого року. Основний зміст цих пісень - побажання молодим щасливого сімейного життя. Образ гнізда - символ сімейного щастя - є центральним в цих піснях. «В'юнішні» - від слова вити, в'юн (створювати сімейне гніздо, затишок, порядок).

Літо - період напружених польових робіт. Обрядів в цей час було мало, і пісень, які супроводжують ці обряди, збереглося небагато. Найбільш яскраві з них це пісні, пов'язані з днем Івана Купали. Свято Івана Купали відзначалося в день літнього сонцевороту, в ніч з 23 на 24 червня. У цю ніч збирали трави (особливо папороть), які ніби-то мали цілющу силу. В цей же час розпалювали багаття і стрибали через них, обливали один одного водою, купалися. Все це, за народними повір'ями, мало очисне значення. У ряді пісень Купала виступає в антропоморфічному

образі жінки-матері. Так, в одній пісні на питання, де її дочка, Купала відповідає, що її дочка «грядки поле, руки коле, квіточки рве, віночки в'є, своєму милому на голівоньку».

Восени, у зв'язку із зайнятістю на польових й інших роботах, обрядів проводилося ще менше, ніж влітку. Ті деякі обряди, які відбувалися в цей час, були пов'язані з турботою про гарний урожай. Прикладом може служити обряд «завивання бороди». Так називали звичай зв'язувати в один пучок спеціально залишені на полі незжатими кілька колосків. Передбачалося, що таким чином закріплюється за землею і залишається на наступний рік її «урожайна сила». Про обряд «завивання бороди» розповідається в піснях. Перший і останній снопи жнив нерідко урочисто вносили в село. Сила цих снопів вважалася магічно цілющою. Їх зерна всипали в корм хворій худобі, ними починали сівбу зернових. Ці обряди теж отримали своє відображення у відповідних піснях. Відомі також пісні, в яких висловлювалася радість у зв'язку із закінченням польових робіт, молотби і збирання хліба в засіки. Зараз календарні обряди майже повністю пішли з життя. Однак в минулому як календарні обряди, так і супроводжуючі їх пісні, займали велике місце в духовному житті народу. У них виражалися турботи народу про гарний урожай, приплід худоби, загальне благополуччя і добробут. Основна їх тематика - аграрно-господарська. Провідні образи цих пісень беруться з навколишньої для селянина реальної дійсності.

Практичне заняття № 4

Обрядова поезія. Сімейно-побутова обрядова поезія

План

1. Сімейна обрядова поезія: загальне поняття, склад.
2. Родильні обряди і поезія.
3. Весільні обряди: голосіння нареченої, весільні пісні, співанки дружок.
4. Похоронні і рекрутські голосіння // Сам. вивчення.
5. Замовляння, види замовлянь. Тематика, образи, композиція, особливості поетики замовлянь // Сам. вивчення.

Практичні завдання:

1. Підготувати доповіді-презентації про давніслов'янські весільні обряди //по бажанню
2. Підготувати доповіді-презентації про давніслов'янські похоронні обряди //по бажанню

Навчальні посібники:

1. Казанова О. В. Усна народна творчість : метод. вказівки до курсу «Усна народна творчість» для студентів I курсу денного відділення філол. ф-ту першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спец. 035 Філологія спеціалізації «Українська мова та література» / О. В. Казанова. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 49 с.
2. Івановська Олена. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
3. Руснак І. Є. Український фольклор: навч. посіб. /І. Є. Руснак. К. : ВЦ "Академія", 2012. 304 с. (Серія "Альма-матер")
4. Давидюк Віктор. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Видання друге, виправлене й перероблене. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 448 с.
5. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2001.
6. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.

Додаткова література:

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. К., 1992.
2. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. К., 1988. 189 с.
3. Весілля: У 2 кн. / Передм. О. Правдюк. К.: Наук. думка, 1970. Кн. 1. 451 с., Кн. 2. 392 с.
4. Закувала зозуленька: Антологія української народної поетичної творчості / Вступ. ст., упоряд. Та примітки Н. С. Шумади. К., 1998. С. 24-25.
5. Коваль-Фучило, І. Ринцівки – українське Великодне колядування (у контексті польського "дингуса-шмігуса" і білоруських волочобних пісень) /І.Коваль-Фучило // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу [Текст]: збірка наукових праць. Матеріали міжнародної наукової конференції "Одеські етнографічні читання". Одеса, 2011. С. 151-160.
6. Чмихов М. О. Кургани як явище давньої культури слов'ян. К., 1993. 144 с.

Поряд із календарними обрядами, які проводилися всією громадою, практично в масштабах усього села, в селянському середовищі проводилися також обряди, пов'язані переважно з життям

окремих сімей. Тому і називаються ці обряди сімейно-побутовими. Всі значні події в житті селянських сімей (народження людини, її шлюб, смерть і ін.) супроводжувалися спеціальними обрядами, які мали значний розвиток. Особлива увага до сімейних обрядів і обрядової поезії пояснюється тим, що сім'я мала винятково важливе значення в житті народу. Характерною особливістю патріархального укладу, коли сімейно-побутові обряди набули найбільшого розвитку, є те, що в ньому сім'я була основною виробничо-економічною та духовною одиницею. Великі патріархальні сім'ї вели досить закритий спосіб життя. Члени цих сімей в своєму повсякденному практичному житті, як правило, не виходили з вузького кола домашніх, сімейних відносин. І тому фактично всі події сімейно-побутового характеру мали своє дзеркальне відображення і морально-духовне підкріплення у відповідних обрядах. Отже сімейно-побутова обрядова поезія представлена родильними (пологовими) обрядами і поезією, весільними обрядами і поезією і похоронними обрядами і поезією.

Родильні (пологові) обряди – є дуже давніми за походженням. Призначення цих обрядів полягає в тому, щоб забезпечити безпеку новонародженому, позитивно вплинути на майбутню долю дитини, уберегти її від «вроків», «порчі» і хвороб, зробити її життя забезпеченим і щасливим. Так, наприклад, купаючи новонародженого, баба-повитуха примовляла:

*«Руки, ростіть, ніжки ходіть, своє тіло носіть;
язик працію, свою голову годуй».*

Передбачалося, що ця примовка забезпечить хороше здоров'я і швидке зростання новонародженому. Поступово пологові обряди відмирають, забувається і супроводжуюча їх поезія. Їх функції поступово стали виконувати різні колискові пісні.

Весільні обряди – найзначніші вусій народній обрядовості і за їх розробленістю, і за тривалістю: у деяких місцевинах вони займали від двох до трьох тижнів. У різних слов'янських народів весільна обрядовість відрізнялася приватними деталями, але в цілому вона мала загальний характер і незмінно включала в себе такі основні етапи, як **сватання, змова, дівич-вечір, день весілля і післявесільні обряди**. У весільній обрядовості яскраве відображення отримали особливості селянського світосприйняття. Селянин вибирав собі наречену здорову, яка вміє добре працювати. Тому під час сватання свати могли попросити наречену показати своє вміння прясти, шити, вишивати і т. п. Наочним доказом жіночої майстерності служили речі власного виготовлення (рушники, сорочки), якими наречена повинна була обдаровувати нареченого і його рідних. Деяким діям весільної обрядовості надавалося магічне значення: замовляння для майбутнього подружжя від «порчі», «вроків», посипання хмелем або зернами на багатство, частування вином з однієї чарки на «дружбу». На коліна нареченій садили здорового міцного малюка, щоб вона народила здорових дітей.

Головною особливістю весільної обрядовості є те, що вона пронизана творами найрізноманітніших жанрів фольклору. У неї входять прислів'я, приказки та загадки, проте особливо в весільних обрядах представлені голосіння, пісні і примовляння (приговори).

Голосіння – речитативно, з плачем виконували пісенні імпровізації. Речитатив (від італ. recitativo) – читати вголос, декламувати – з'єднання мотиву і декламації, співуча декламація). Весільні голосіння – переважно жанр нареченої. (Якщо наречена не вміла голосити, то це робила спеціально запрошена плакальниця). Голосіння виконувалися на змові, на дівич-вечорі, при ритуальному відвідуванні нареченою лазні, перед від'їздом її разом з нареченим до вінця. Після вінчання голосіння не виконувалися. Головний зміст голосінь – важкі переживання, сумні роздуми дівчини у зв'язку з майбутнім заміжжям, прощанням з рідною сім'єю, найкращими подругами, своїм дівочтвом, молодістю. В основі голосінь лежить протиставлення життя дівчини в «рідній сім'ї», на «рідному боці», передбачуваному життю в «чужій сім'ї», на «чужій стороні». Якщо в рідній стороні – «луги зелені», «берези кучеряві», «батьки добрі», то в чужій – «берези кужляві», луги «купинясті» і люди «злі» і «лукаві». Якщо в рідній сім'ї до дівчини ставляться з любов'ю, її ласкаво запрошують за столи «дубові», скатертини «бранні» і страви «цукрові», то в чужій сім'ї вона могла зустрітися з недобррозичливим ставленням свекра, свекрухи, а часто і чоловіка.

В голосіннях поряд з рисами ідеалізації правдиво малюються переживання нареченої, на кожному кроці проступають риси конкретної побутової обстановки, йдеться про звичайні

повсякденні заняття в селянській родині. Голосіння – один з найяскравіших жанрів народної лірики. Їх головне призначення в тому, щоб виражати певні почуття. Голосіння не мають сюжету, оповідь в них мінімальна. Головна композиційна форма голосінь – монолог, що дає можливість безпосередньо виражати різні думки і почуття. Найчастіше такі монологи-плачі нареченої починаються зі звернень до батьків, сестер, братів і подруг.

Наприклад: *«Ви, рідні мої батьки!»*, *«Сестричка моя рідна!»*, *«Люба, мила подруженька!»* і т.п. У голосіннях широко використовуються паралелізми і повтори. Вони містять у собі риторичні питання і вигуки. Це підсилює їх драматизм і емоційну виразність. У голосіннях широко використовуються епітети. Однак лірична природа голосінь особливо яскраво позначається в тому, що в них найчастіше вживаються епітети не образотворчі, а виразні, такі як: «рідна сторона», «бажані батьки», «милі подруги», «дорогі сусіди», «чужі батько-мати», «туга велика». Прикметною рисою голосінь є надзвичайно широке вживання в них слів зі зменшено-пестливими суфіксами. Особливо часто в них вживаються такі слова: «матінка», «батечко», «подруженьки», «голівонька», «лишенько». Часто всі відмічені прийоми в голосіннях застосовуються одночасно, і тоді досягається виразність надзвичайної сили:

«Ти, голубонько, тітонька! Ти скажи, голубонько, як ти розлучалася з рідним батечком, з годувальницею матінкою, з соколом малим братиком, з голубонькою милою сестрицею, з тіточками, з бабусями, з подружками-голубоньками, з душами-червоними дівчатами, з дівочою красою?»

Весільні пісні, як і голосіння, супроводжували весільну обрядність. Однак голосіння виконувалися тільки до вінчання нареченого і нареченої, а пісні співалися і після вінчання. Особливо багато пісень виконувалося під час «червоного столу» – весільного бенкету. На відміну від голосінь, які являли собою пісенну імпровізацію і виконувалися сольо, весільні пісні мали відносно стійкий текст і звучали лише в хоровому виконанні. За емоційним змістом весільні пісні значно різноманітніші за голосіння: в них є і мотиви смутку, і мотиви веселоців, і жарти. Загальний емоційний тон їх більш світлий, ніж емоційний тон голосінь. Весільні пісні розповідають про весілля, в тому числі і про переживання нареченої як би зі сторони, тому вони завжди тою чи іншою мірою сюжетні, включають в себе елементи оповідності. Всі весільні пісні можна розділити на дві групи. Першу групу складають пісні, найтіснішим чином пов'язані з весільною обрядовістю, з конкретним моментом в її розвитку. У весільних піснях дається опис обряду змови; йдеться про подарунки нареченої нареченому і його рідним; про дівич-вечір; описується обряд розплітання коси дівчині; малюється від'їзд нареченого до нареченої з весільним поїздом; розповідається про те, як наречений і наречена їдуть до вінця і повертаються. У них повідомляється про початок «червоного столу» – весільний бенкет; вони дають певне уявлення про етнографічно-поетичний зміст весільних веселоців. Весільні пісні мають частково магічне значення: в них часто бажане малюється як реально існуюче. Тенденція ідеалізації особливо яскраво проявилася в такому жанровому різновиді весільних пісень, як **величання**.

Величання – це невеликі за розмірами пісні описового характеру, в яких в ідеалізованому світі малюється портрет того, кого величають. Йдеться про його красу, розум або багатство. Весільні величання виконувалися під час весільного бенкету. Вони співались в першу чергу на честь нареченого і нареченої. Величання співались також свату, свасі й іншим гостям. Ті, кого величали, мали обдаровувати виконавців невеликими подарунками, частіше за все дрібною розмінною монетою. Якщо ж виконавця не обдаровували, то вони на адресу тих, що завинили, співали вже не величальні, а **«корильні пісні»**.

Корильні (або жартівливі) пісні – це своєрідні пародії на величання, ними смішили і веселили гостей. Корильні пісні мали танцювальний ритм, риму.

Інша група пісень, на відміну від перших, не була закріплена за якимось певним епізодом весільного обряду. Ці пісні могли виконуватися в будь-який момент весілля. У них весілля розглядалося як єдине дійство, говорилося про одруження взагалі. Художній час і простір цих пісень далеко виходили за рамки конкретного моменту обрядовості. Відмінною особливістю цих пісень є широке використання символіки. Так, символом молодця, нареченого в них найчастіше виступають голуб, сокіл, орел, символом дівчини – лебідка, гусочка, голубонька і ластівка.

У композиційному відношенні ці пісні часто будуються за принципом образного паралелізму. Це така побудова пісні, коли в її першій паралелі дається картина природи, а в другій – картина людського життя. Перша паралель має символічне значення, вона створює певний емоційний настрій, а друга – конкретизує першу, наповнює пісню певним життєвим змістом. Ці пісні, характеризуються високою поетичністю, наділені великою силою узагальнення, в минулому виконувалися не тільки у весільному обряді, але побутовували і поза ним. Деякі з них продовжують жити і в наші дні.

Похоронні і рекрутські голосіння. Прямою протилежністю весільної обрядовості і супроводжуючої її поезії за своєю емоційною тональністю були **похоронні і рекрутські обряди** з єдиним їх поетичним жанром – **голосіннями**. Похоронні і рекрутські обряди, присвячені самим сумним, трагічним подіям в житті людини, від початку і до кінця були насичені плачами, криками і риданнями. Похоронні обряди є дуже давніми за походженням. У них можна відзначити риси анімістичних уявлень, що виразилося в культурі вшанування предків. Якою б не була людина, її після смерті називали тільки ласкавими словами. Наприклад, вдова наділяла покійного чоловіка епітетами: «червоне сонечко», «улюблена сімеюшка», «годувальник-сімеюшка». Похоронні голосіння особливо цінні тим, що в них отримали правдиве відображення життя і соціально-побутовий світогляд селянства протягом X-XIX ст., коли ці голосіння широко побутовували, і коли вони у великій кількості були записані. Вираз любові до померлого і страх перед смертю складають основний зміст всіх похоронних голосінь. У центрі уваги похоронних голосінь – селянська сім'я, її тяжке становище після смерті годувальника. Для поезики похоронних плачів, як і для поезики розглянутих раніше весільних голосінь, характерним є широке вживання стійких виразних епітетів, слів зі зменшувально-пестливими суфіксами, всіляких повторів, синтаксичного паралелізму, звернень, вигуків і риторичних питань, що служить засобом посилення їх емоційної виразності і драматичної напруги.

Основною композиційною формою похоронних голосінь, як і плачів нареченої, є форма ліричного монологу. Однак похоронні голосіння, як правило, за своїми розмірами значно більше весільних голосінь. Особливо розвинутимоповідним началом характеризуються плачі, в яких розповідається про людей, які померли трагічно. Прикладом може бути плач, що нараховує 217 рядків «Плач про вбитого громом-блискавкою», плач у 180 рядків «Плач про старосту», в 430 рядків «Плач про потопельника. Ці плачі є типовими творами вже не ліричного, а ліро-епічного характеру.

Практичне заняття № 5

Казковий епос. Казки про тварин

План:

1. Визначення жанру. Проблема класифікації казок.
2. Казки про тварин. Походження казок про тварин. Поетика казок про тварин.
3. Зміни міфологічних уявлень як відображення змін у свідомості людей (на матеріалі казок про тварин).
4. Поетика казок про тварин.

Практичні завдання:

1. Підготувати переказ однієї казки про тварин (на вибір) і проаналізувати її у форматі жанрового канону казок про тварин.

Навчальні посібники:

1. Казанова О. В. Усна народна творчість : метод. вказівки до курсу «Усна народна творчість» для студентів I курсу денного відділення філол. ф-ту першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спец. 035 Філологія спеціалізації «Українська мова та література» / О. В. Казанова. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 49 с.
2. Івановська Олена. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
3. Руснак І. Є. Український фольклор : навч. посіб. / І. Є. Руснак. К. : ВЦ "Академія", 2012. 304 с. (Серія "Альма-матер")
4. Давидюк Віктор. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Видання друге, виправлене й перероблене. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 448 с.
5. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2001.
6. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.

Додаткова література:

1. Березовський І. Казки про тварин. К.: Наук. думка, 1998.
2. Дідо-всевідо: Закарпатські народні казки у записах П. В. Лінтура. Ужгород: Карпати, 1969. 239 с.
3. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. К.: Вища школа, 1987. 127 с.
4. Казки про тварин. К.: Наук. думка, 1979. 574 с.
5. Карпенко, С. Проблематика досліджень української народної казки у вимірі слов'янських культур /С. Карпенко //Міфологія і фольклор. 2013. № 2-3. С. 61-69.
6. Гароня-Радованац С. Мотив змії-нареченого в сербській усній поезії /С.Гароня-Радованац //Народна творчість та етнографія. 2012. № 2. С. 50-54.
7. Герої казок, міфів, билин, персонажі фольклору; чарівні речі та місця //Слов'янський світ [Текст]: ілюстрований словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань, обрядів, легенд та їхніх відлунь у фольклорі і пізніших звичаях українців, братів-слов'ян та інш. народ. /Упорядник О.А.Кононенко. К., 2008. С.616-645.
8. Єрушевич, Г. Мудрість східних слов'ян / Г. Єрушевич, Я. Мельник //Мудрість східних слов'ян: досвід логіко-пареміологічного збірника. (Навчально-метод. посіб.) /Г.Єрушевич, Я.Мельник.Ів.-Франківськ, 2002.С.5-60.
9. Чарівна квітка: Українські народні казки з-над Дністра /Запис. та упоряд. М. Зінчук. К., 1986. 303 с.
10. Чумарна М. Мандрівка в українську казку; приказкове коло. Львів: Каменяр, 1994. 79 с.

Стара назва казки – баснь, вона вказує на розповідний характер жанру. У наш час назва «казка» і термін «казка», який став входити в обіг з XVII ст., вживаються як у народі, так і в науковій літературі. Казка – один з найпопулярніших жанрів усної народної творчості, жанр епічний, прозовий, сюжетний. Казка тільки розповідається. Предметом розповіді в ній служать надзвичайні, дивовижні, а нерідко таємничі і страшні події; дія має пригодницький характер. Сюжет казки характеризується багатоепізодністю, закінченістю, драматичною напруженістю, чіткістю і динамічністю розвитку дії.

Позитивний герой, долаючи важкі перешкоди, завжди досягає своїх цілей. Казці властивий щасливий кінець. У творах цього жанру все зосереджено навколо основного персонажа і його долі.

Казці властива строга форма, обов'язковість певних моментів, а також стійкість компонентів. У ній майже не дається картин природи і побуту, дія ніби оголена. Їй притаманні постійні композиційні особливості: зачини і кінцівки, повторення епізодів, триступенева будова сюжету, введення персонажів, тварин і предметів, зазвичай чудесних, тобто таких, що володіють чудесною силою, які допомагають герою досягати мети. У казці зображуються вигадані події і особи; вони представлені то певною мірою реалістично, то зі значним відступом від правдоподібності. Вигадка в казці може нагадувати дійсність, а може мати і фантастичний характер.

Від інших прозових жанрів (переказів, легенд) казка відрізняється більш розвиненою естетичною стороною, що проявляється в її установці на захопливість, яка поєднується з певною повчальністю.

Естетичне начало проявляється також і в ідеалізації позитивних героїв, яскравому зображенні «казкового світу», дивовижних істот і предметів, чудесних явищ, романтичної забарвленості подій. Відмінною особливістю казок є також те, що в них часто знаходили відображення мрії і сподівання народу про краще життя (міф про Дедала та Ікара, казка про «чоботи-скориходи»).

Казки відомі з давніх часів. Розповідання казок – це старовинний слов'янський звичай. Перші записи казок відносяться до XII-XIII ст.

Спроби виділення типів слов'янських казок і побудови їх класифікації почалися ще в першій половині XIX ст., коли І. П. Сахаров розділив їх за характерами героїв (богатирі, дурники, розумники, чудовиська і ін.). Але в зв'язку з тим, що персонажі одного типу діяли в різного виду казках, а крім того не були враховані казки про тварин, то запропонована ним класифікація не прижилася в науці. П.В.Владіміров виділяв в казках тваринний епос, міфи і побутові твори. Під міфом він розумів чарівні казки. Але міфи – це не казки; крім того, не у всіх чарівних казках діють міфічні істоти; нарешті, не можна всякий фантастичний образ вважати міфічним (наприклад жар-птицю). Ця класифікація не увійшла в науковий обіг. У міжнародний обіг увійшла класифікація фінського вченого А.Аарне, який розділив казки на три групи: казки про тварин, власне казки і анекдоти. Однак анекдоти не можна віднести до казок – це інший жанр фольклору, а власне казки не можна зводити тільки до чарівних. Ми приймаємо і будемо користуватися класифікацією О. М. Афанасьєва, який виділяв три типи казок: казки про тварин, казки чарівні і казки побутові. Кожен з названих різновидів має свої сюжети, персонажі, поетику і стиль.

Казки про тварин – своєрідний різновид казкового жанру. Вони виникли в далеку давнину і відбили спостереження над тваринами людини первісного суспільства – мисливця і звіролова, а потім і скотаря. Сенс цих казок полягав насамперед у передачі молодим людям життєвого досвіду і знань про тваринний світ. На початку складалися прості розповіді про тварин, птахів і риб. Пізніше, з розвитком художнього мислення, розповіді перетворилися на казки. Жанр формувався тривалий час, збагачувався сюжетами, типами персонажів, виробляючи певні структурні особливості. У казках про тварин діють і тварини, і птахи, і риби, а в деяких і рослини. В.Я.Пропп виділяє шість груп казок цього виду: **1) казки про диких тварин; 2) казки про диких і домашніх**

тварин; 3) казки про людину і диких тварин; 4) казки про домашніх тварин; 5) казки про птахів, риб і ін. ; 6) казки про інших тварин, рослин і ін.

В казках про тварин відбилися давні уявлення людини про природу: анімізм (віра в існування душ і духів, які ніби-то керують усіма явищами світу), антропоморфізм (уявлення, ніби-то все явища природи, тварини і рослини мають людськими якостями – волею, розумом) і тотемізм (уявлення про те, що людина веде свій рід від тварини). **Анімізм проявляється в мотиві чудесних дерев, що виростають на могилах невинно убитих.**

Антропоморфізм виражається в тому, що тварини говорять і поведяться, як люди. Можливо, основою цього була помітна схожість між людиною і твариною: у діях, у поведінці, у сварках, у страху слабких перед сильними. На тварин в казках переносяться якості людей: розум, доброта, хитрість.

Тотемізм проявляється в багатьох казкових сюжетах: народження людини від тварини, перетворення людини на тварину, а тварини на людину.

З розвитком уявлень людини про природу, з накопиченням спостережень в казки входять сюжети про перемогу людини над тваринами і про домашніх тварин; що було результатом їх приручення. Виділення подібних особливостей у тварин і людини послужило основою для поєднання в образах тварин їх якостей з якостями людини: тварини говорять і поведяться як люди. Це поєднання призвело до типізації характерів тварин, які стали втіленням певних якостей: лисиця – хитрості, вовк – глупоти і жадібності, ведмідь – довірливості, заєць – боягузтва. Так, казки набули алегоричного сенсу: під тваринами стали розуміти людей певних характерів. Образи тварин стали засобом морального повчання, а потім і соціальної сатири. У казках про тварин не тільки висміюються негативні якості (дурість, лінь, балакучість), але і засуджуються пригноблення слабких, жадібність, обман з метою наживи. Однак своєрідність образу тварини в казці полягає в тому, що риси людські в ній ніколи не витісняють повністю рис тварини, аналогія «людина-тварина» не дозволяє казці опускати ні якостей людини, ні якостей тварини. У цьому полягає особливий естетичний ефект. Саме в переплетенні тваринного і людського в несподіваному зіткненні цих, по суті різних, планів (умовного і реального) криється ефект комічного в казках про тварин.

Для казок про тварин характерний яскравий оптимізм: слабкі завжди виходять зі складних положень. Він підтримується комізмом багатьох ситуацій і гумором.

Практичне заняття № 6

Чарівно-фантастичні казки. Соціально-побутові казки

План:

1. Походження чарівних казок.
2. Фантастика в чарівних казках. Сюжетний склад.
3. Структура чарівних казок, персонажі. Поетика чарівних казок.
4. Походження і тематичні особливості соціально-побутових казок.
5. Ідейний зміст, художньо-поетичні особливості та реалізм соціально-побутових казок.

Практичні завдання:

1. Підготувати переказ однієї казки (на вибір) і проаналізувати її у форматі її поетичного канону.

Навчальні посібники:

1. Казанова О. В. Усна народна творчість : метод. вказівки до курсу «Усна народна творчість» для студентів I курсу денного відділення філол. ф-ту першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спец. 035 Філологія спеціалізації «Українська мова та література» / О. В. Казанова. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 49 с.
2. Івановська Олена. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
3. Руснак І. Є. Український фольклор: навч. посіб. / І. Є. Руснак. К. : ВЦ "Академія", 2012. 304 с. (Серія "Альма-матер")
4. Давидюк Віктор. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Видання друге, виправлене й перероблене. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 448 с.
5. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2001.
6. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.

Додаткова література:

1. Бріцина О. Світ мрій і сподівань // Соціально-побутова казка. К.: Дніпро, 1987. С. 5-16.
2. Дідо-всевідо: Закарпатські народні казки у записах П. В. Лінтура. Ужгород: Карпати, 1969. 239 с.
3. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. К.: Вища школа, 1987. 127 с.
4. Гароня-Радованац С. Мотив змії-нареченого в сербській усній поезії /С.Гароня-Радованац //Народна творчість та етнографія. 2012. № 2. С. 50-54.
5. Герої казок, міфів, билин, персонажі фольклору; чарівні речі та місця //Слов'янський світ [Текст]: ілюстрований словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань, обрядів, легенд та їхніх відлунь у фольклорі і пізніших звичаях українців, братів-слов'ян та інш. народ. /Упорядник О.А.Кононенко. К., 2008. С.616-645.
6. Єрушевич, Г. Мудрість східних слов'ян / Г. Єрушевич, Я. Мельник //Мудрість східних слов'ян: досвід логіко-пареміологічного збірника. (Навчально-метод. посіб.) /Г.Єрушевич, Я.Мельник.Ів.-Франківськ, 2002.С.5-60.
7. Калинова сопілка: Антологія української народної прозової творчості. К., 1988. С. 34-246.
8. Карпенко, С. Проблематика досліджень української народної казки у вимірі слов'янських культур /С. Карпенко //Міфологія і фольклор. 2013. № 2-3. С. 61-69.
9. Колесса Ф. Українська усна словесність. Едмонтон, 1983. С. 114-136.
10. Соціально-побутова казка /Передм. О. Бріциної. К.: Дніпро, 1987. 382 с.

11. Чарівна квітка: Українські народні казки з-над Дністра /Запис. та упоряд. М. Зінчук. К., 1986. 303 с.
12. Чумарна М. Мандрівка в українську казку; приказкове коло. Львів: Каменяр, 1994. 79 с.

Чарівні казки. Чарівні казки займають у казковому репертуарі велике місце. Вони були дуже популярні в народі. Основні особливості чарівних казок полягають у значно більш розвиненій сюжетній дії (ніж у казках про тварин і соціально-побутових казках); у придатковому характері сюжетів, що виражається в подоланні героєм цілого ряду перешкод при досягненні мети; в незвичайності подій, чудесних подіях, що відбуваються завдяки тому, що деякі персонажі здатні демонструвати чудесні вміння часто за допомогою особливих (чудесних) предметів; в особливих прийомах і способах композиції, оповіді, стилю.

Фантастика в чарівних казках. Сюжети чарівних казок побудовані на ланцюзі чудес. Характер фантастики в чарівних казках не завжди визначався точно. Зазвичай говорять про «вигадку». Але вигадка є у всіх жанрах фольклору. Вигадка в чарівних казках носить характер фантастики, тому деякими дослідниками (М.В.Новіков) було запропоновано називати цей різновид казок чарівно-фантастичними. У науці нерідко вживається також термін «казки міфологічні» (чудеса, які відбуваються в казках з волі персонажів, що володіють чарівними здібностями або з волі чудесних тварин; персонажі фантастичного характеру, такі як Баба-Яга, Чахлик Невмирущий (Кошій Невмирущий); уособлення сил природи, наприклад, Морозко, одухотворення дерев; антропоморфізм – наділення тварин людськими якостями – розумом і мовленням). Однак все це лише сліди міфологічних уявлень, тому що формування класичної форми чарівної казки завершилося далеко за історичними межами первіснообщинного ладу, в суспільстві набагато більш розвиненому. Окрім того, питання щодо прямого походження казки з міфу є полемічним. Правильною і обгрунтованою є лише думка про те, що міфологічний світогляд дав основу поетикальній формі чарівної казки, створилася так звана поетикальна міфологізація казки. Перераховані вище елементи міфології, що увійшли в чарівну казку, набули художньо-естетичної значущості. Важливим є те, що сюжети чарівних казок, чудеса, про які в них йдеться, мають життєві підстави. Це по-перше, відображення особливостей праці і побуту людей первісно-родового ладу, їх ставлення до природи, часто їх безсилля перед нею; по-друге, відображення особливостей феодального ладу, перш за все раннього феодалізму. Таким чином, розвиток і формування казки відображали історичний розвиток народної свідомості, мислення, культурних, морально-естетичних і сімейно-побутових традицій і звичаїв.

Сюжетний склад чарівних казок. Сюжетний склад слов'янських чарівних казок виключно багатий. Зі 192 загальновідомих сюжетів в слов'янських казках можна побачити 144. Відомий дослідник слов'янських казок В.Я.Пропп ділить слов'янські чарівні казки на групи відповідно до чинних персонажів, що обумовлено його теорією функцій дійових осіб.

Перша група казок об'єднується боротьбою героя з чудесним противником (Змієм). Це казки «Про козаків-молодців, молодильні яблука і живу воду», «Три царства: мідне, срібне і золоте», «Кошівка смерть у яйці».

Друга група казок характеризується тим, що в центрі сюжетів стоять пошуки і звільнення від полону або чаклунства нареченої або нареченого. Такі казки про зачаровану царівну, про царівну-жабу, про заклике царство і т.д. Серед них особливо відома казка «Фініст – ясний сокіл».

Третя група – казки про чудесного помічника, як наприклад, у казці «Попелюшка». Найбільш характерні казки – «Коник-Горбоконики» і «Сивко-Бурко».

Четверта група – казки про чудесний предмет, який допомагає герою досягти мети («Чарівне кільце»).

П'ята група – казки про чудесну силу або вміння. Прикладом може служити казка про Івана-Ведмеже вуско.

В особливу шосту групу – «Інші чарівні казки» В.Я.Пропп виділив казки, які не вкладалися в рамки перших п'яти груп. Сюди увійшли дуже популярні казки «Хлопчик-мізинчик», «Снігуронька», «Чарівне дзеркальце». Серед епізодів і мотивів, що створюють дію у чарівних

казках, виділяються ті, які вживаються найчастіше: причина, що змушує героя діяти (відлучення від будинку, важке доручення), поява мети дії, виконання доручення (нерідко пошуки викраденої дівчини), виявлення предмета пошуків, прагнення перемогти або обхитрити ворога, втеча від нього, сприяння чудесних помічників і використання чудесних предметів, битва з ворогом, перемога і покарання ворога, торжество героя, який отримує наречену і царство у винагороду за сміливість і доброту. Така основна сюжетна схема чарівної казки. Однак для чарівних казок (більше ніж для інших) властива контамінація – поєднання різних сюжетів або включення в сюжет мотивів іншого сюжету. При цьому не порушується цілісність твору, тому що включається лише те, що відповідає основному сюжету. Основою контамінації найчастіше служить тематична схожість сюжетів.

Соціально-побутові казки. Соціально-побутові казки на відміну від казок про тварин і чарівно-фантастичних казок виникли набагато пізніше, в епоху зрілого феодалізму, коли суспільство розшарувалось на певні соціальні групи і остаточно набуло ознак класової і соціальної нерівності. У слов'янських народів цей жанровий різновид вельми багатий і числом, і сюжетами. У центрі побутових казок – сімейні і соціальні відносини. Тому героями цих казок з одного боку є чоловік і дружина, брат і сестра, невістка та свекруха, а з іншого – пан (пані), купець, піп, солдат. У побутових казках яскраво проявляються гумор та іронія. Викриваються загальнолюдські пороки і недоліки: жадібність, лінощі, дурість, упертість, балакучість. У соціально-побутових казках виведені узагальнені образи-типи: пан – жорстокий, піп – жадібний, солдат – справедливий, селянин – кмітливий. Гумор і іронія в соціально-побутових казках нерідко переростають в їдку сатиру, спрямовану проти панів, купців і попів. У такий спосіб передалася народна ненависть до гнобителів і поборників.

У соціально-побутових казках часто діють герої, які спочатку прикидаються дурниками і простаками, але потім, проявляючи розум і кмітливість, перемагають своїх ворогів. Такий в східнослов'янських казках Іван-Дурник, у болгарських – Петро Хитрий, чеських – Іржік. Є в побутових казках своєрідний персонаж – Дурень. Це може бути дурний чоловік, дурна дружина, дурний зять, дурна наречена. Але є і особливий тип дурня, який виступає як герой багатьох казок. Такий комічний тип в польських казках – дурний Гала. Це тип нареченого-невдахи. Мати хоче його женити, але йому ніяк не вдається це зробити. Не вмючи сказати нареченій те, що належало б сказати при сватанні, він все плутає, повторює не до місця слова матері, коли вона давала йому наказ, як вести себе, і цим псує всю справу. У сербських побутових казках є своєрідний персонаж – Еро – хитрий, дотепний, який може посміятися і над суддею, і над турком, і над ченцем.

Побутові казки за композицією і художніми засобами простіші, ніж чарівні; вони більш реалістичні. В них зображуються повсякденне життя людей, картини реального побуту і реальні життєві ситуації. Їх герої діють у звичайній життєвій обстановці. Фантастика в казках цього різновиду використовується рідко і то зазвичай з іронічним підтекстом.

Соціально-побутові казки частіше будуються на гіперболізації і алогізмі (безглузді), як в творах про Івана-Дурня, дурного Галу, Іржіка, Кубічка, Еро. Прикладом може бути іронічна польська казка «Пан і хлоп». Вона в різних варіантах існує у фольклорі різних слов'янських народів. Пан, що повернувся додому з міста, питає прислугу, що нового будинку. Той відповідає, що нічого нового немає, ось тільки пес здох. – А як же це сталося? – Об'ївся дохлої конини. – А звідки дохла конина? – Кінь здох, коли возили воду тушити пожежу. – А що ж горіло? – Будинок горів. – Чому ж? – Від свічки, що поставили біля труни покійної пані.

Отже, три різновиди народних казок представляють основний жанр усної прози. Вони є різними за структурою, сюжетами, художніми засобами.

Практичне заняття № 7

Перекази і Легенди

План:

1. Перекази: визначення жанру. Типи переказів.
2. Історизм переказів і їх історичний розвиток.
3. Топонімічні перекази.
4. Легенди: визначення жанру. Класифікація легенд і склад сюжетів.
5. Ідейно-художні особливості легенд.

Практичне завдання:

1. Підготувати доповідь на тему «Українська міфологічна легенда» за одноіменним дослідженням: Давидюк В. Українська міфологічна легенда. Львів, 1992.
2. Переказати одну легенду (переказ), пов'язану з історією чи культурою вашого села чи міста.

Навчальні посібники:

1. Казанова О. В. Усна народна творчість : метод. вказівки до курсу «Усна народна творчість» для студентів I курсу денного відділення філол. ф-ту першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спец. 035 Філологія спеціалізації «Українська мова та література» / О. В. Казанова. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 49 с.
2. Івановська Олена. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
3. Руснак І. Є. Український фольклор: навч. посіб. / І. Є. Руснак. К. : ВЦ "Академія", 2012. 304 с. (Серія "Альма-матер")
4. Давидюк Віктор. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Видання друге, виправлене й перероблене. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 448 с.
5. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2001.
6. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.

Додаткова література:

1. Давидюк В. Українська міфологічна легенда. Львів, 1992.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. К.: Довіра, 1993. 414 с.
3. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія, укладена Я. Ф. Головацьким. К.: Довіра, 1991. 96 с.
4. Войтович В. Сокіл-Род. Легенди та міфи стародавніх українців. Рівне: Оріана, 1997. 332 с.
5. Легенди Карпат / Упоряд., заг. ред. Г. І. Ігнатовича; Післясл. П. В. Лінтура. Ужгород, 1968. 304 с.
6. Єрушевич, Г. Мудрістьсхіднихслов'ян / Г. Єрушевич, Я. Мельник // Мудрістьсхіднихслов'ян: досвідлогіко-пареміологічногозбірника. (Навчально-метод. посіб.) / Г.Єрушевич, Я.Мельник. Ів.-Франківськ, 2002. С.5-60.
7. Українські перекази. К.: Довіра, 1992. 134 с.

Визначення жанру. Фольклористи ще не дали повного і обґрунтованого визначення переказів. Нерідко в науковій літературі змішують перекази і легенди, хоча це різні жанри. Це пояснюється їх близькістю, а також наявністю перехідних форм, одні з яких ближче до переказів, а інші – до легенд. Перекази в народі називають «бувальщинами». Для них характерна історична тематика.

Перекази зберігають пам'ять про події та діячів національної історії. Цей вид творів усної народної творчості має велике пізнавальне значення, так як в переказах розповідається про дуже

далеке минуле, про час, від якого, як правило, не збереглося інших свідчень. Те, про що йдеться в переказах, зазвичай сприймається і оповідачем і слухачами як таке, щодійсно відбувалося. Ряд особливостей надають переказам реалістичний характер: історичний матеріал, який має часом місцеве забарвлення, точне позначення часу і місця подій, побутові деталі, нерідко посилання на традиційність оповіді («старі розповідають», «говорять»), незначна роль в сюжетах фантастичного елемента. Перекази не тільки розповідають про події та дії історичних осіб, але і пояснюють їх причини. Це збільшує пізнавальну цінність переказів.

Перекази близькі до історичних пісень, але мають прозову форму, а не віршовану.

Від казок перекази відрізняються тим, що в них розповідається про реально існуючі факти, хоча часом і трактовані з деякою часткою вимислу, відрізняються і «вільною формою»; перекази не мають стійких зачинів і кінцівок, визначених ходів розвитку сюжету.

Від побутового усного оповідання переказ відрізняється тим, що говорить про далеке минуле, а не про близьке, а також тим, що оповідач ніколи не виступає учасником або свідком подій.

Перекази – епічний, тобто оповідний, сюжетний жанр, але сюжет в них зазвичай не розгортається в складний ланцюг подій, як у казці, а будується на одному епізоді, яскравому і незвичайному. Незвичайне – предмет розповіді і в казці, але: там воно – результат вимислу, тоді як в переказі йдеться про незвичайне в житті, що надає розповіді дивовижний, вражаючий характер. Переказ хоча і має «вільну форму», при якій відсутня певна модель побудови твору, не позбавлений внутрішньої структури, принципів ідейно-художньої організації твору: скріплення всього оповідного матеріалу одним сюжетним епізодом, одним головним героєм, створенню образу якого підпорядковані і сюжет, і виразні засоби. Перекази існують в багатьох варіантах, що є важливою особливістю фольклору. Вони взаємодіють з іншими фольклорними прозовими жанрами, зокрема з історичними піснями.

Для них, як і для деяких інших жанрів усної творчості, властива циклізація, тобто об'єднання груп творів навколо історичних персонажів або за схожими сюжетними ситуаціями. Цикл більш повно розкриває образ героя, ніж окремих переказ. Вхідні в нього твори близькі за темами, за оцінкою подій і персонажів.

Типи переказів. Слов'янські народні перекази неоднорідні. Але спроби дати їх обґрунтовану і струнку класифікацію не завжди вдавалися. Найпростішою класифікацією була тематична, якої, наприклад, дотримується С. М. Азбель: «Перекази і легенди, як правило, розмежовуються за тематикою – історичні, топонімічні, релігійні, демонологічні, побутові та ін.» В. Є. Гусев ділить історичні перекази на «власне історичні», або перекази про події, і «героїчні», або перекази про осіб. В. К. Соколова справедливо критикує таку класифікацію, так як перекази про події та осіб важко розмежувати: історичними можуть бути і перекази про події, і перекази про осіб, героїчними також можуть бути перекази і про події, і про осіб.

В. К. Соколова виділяє два типи переказів – історичні та легендарні. Роз'яснюючи далі, що таке «перекази легендарні», вона відносить до них історичні легенди релігійного змісту і соціально-утопічні легенди, тобто змішує два жанри – перекази і легенди.

Можна прийняти класифікацію, у відповідності до якої перекази діляться на два типи: перекази історичні та топонімічні. До перших відносяться розповіді про історичні події та осіб, пов'язаних з ними, а також про осіб, які брали участь у подіях або зустрічалися з історичними діячами.

До других належать розповіді про виникнення поселень (міст і сіл) і їх назв.

Історичні перекази, у свою чергу слід розглядати не хаотичним загалом, а у відповідності до певних історичних епох або періодів.

Історизм переказів та їх історичний розвиток. Історизм переказів полягає перш за все в тому, що вони мають історичну основу. У літописах і народній традиції перекази виконують роль достовірного історичного джерела, на них посилаються як на вірне свідоцтво про минуле рідної країни. Історизм переказів полягає і в тому, що з часом відбуваються зміни життєвого змісту і форми творів. Невпинно оновлюються їх теми, сюжети, мотиви, персонажі, характер зображення

подій та осіб. Загальна еволюція народної творчості, зміна народних поглядів вносять нові елементи в структурно-художні особливості переказів.

Топонімічні перекази. Топонімічні перекази – давній, популярний в народі різновид переказів. Вони представляють собою розповіді про географічні об'єкти (місцевості, річки, озера, гори та ін.) і населені пункти, прикріплені до певних місцевостей. Основна особливість топонімічних переказів полягає в тому, що вони пояснюють характер, походження назви географічних об'єктів і населених пунктів. З історичними переказами вони пов'язані тим, що прикріплені часто до певних подій або осіб, а тим самим і до історичних періодів.

Уже в давніх слов'янських переказах є розповіді про розселення слов'янських племен, про їхні назви, про заснування міст. Так, Київ, за переказами, заснували три брати: Кий, Щек і Хорив та їх сестра Либідь. Треба відзначити, що під Києвом існують невеличкі гірки Хоривиця, Щековиця, а також притока Дніпра річка Либідь. До топонімічних переказів відносяться і розповіді про походження курганів. Курганні насипи пов'язують з багатьма особами, зокрема з магами і волхвами, з героями національно-визвольних рухів,

Важлива група переказів включає пояснення назв місцевостей, міст та ін. Назви відображали не тільки особливості місцевості, а й ті події й осіб, які з ними були пов'язані. Топонімічні перекази за їх характером можна розділити на дві групи: перекази, що реалістично передають відомості про історичні факти, і перекази, в яких значне місце займає вигадка; причому в давніх розповідях такого типу вона має зазвичай форму фантастичну. Фантастика в топонімічних переказах може бути результатом персоніфікацій – залишків міфологічних уявлень і уведення казкових сюжетів. Персоніфіковуватися можуть річки, озера, гори.

Легенда: визначення жанру. Термін «легенда» – книжного походження. У середньовічній писемності цей вид творів був досить популярним (лат. *legenda* те, що має бути прочитано). Згодом термін став застосовуватися і до творів фольклору. Легенда – прозовий епічний жанр, розповідь про події та осіб, оповідь про минуле. Вона нерідко починається словами «Давно було...», «Колись давно...», «Справа була в старовину». Легенди за своєю структурою є видом «невеликих повістей» з нестійким текстом і вільною формою. Нестійкість тексту обумовлює значну імпровізацію, яка, в свою чергу, веде до нестійкості тексту: ці явища взаємозалежні. З цим пов'язана і можливість контамінації епізодів і мотивів різних легенд. Вільна форма легенд характеризується тим, що епізоди і мотиви, на відміну, наприклад, від казкового твердого порядку чергування, можуть вільніше слідувати один за одним. Крім того, легенди не мають постійних початкових і кінцевих формул, якими характеризуються казки. Легенди сюжетний жанр. Але їх сюжети зазвичай не розгорнуті в складну оповідь, а малоепізодні, часто одноепізодні.

Подіям, про які розповідається в легендах, приписується достовірність. Оповідач і слухач зазвичай вірили в правдивість того, про що розповідалося. Однак події і дії персонажів легенд явно вигадані. Більше того, в них чимало фантастичного. Важливий елемент сюжетів в легендах – чудесне або навіть диво, що здійснюється особами, що володіють здатністю чарівництва (чаклунства). Склад сюжетів і персонажів легенд своєрідний. Сюжети нерідко взяті з Біблії: про створення світу, про кінець світу, про Адама і Єву, про чудесні видіння як результат дій Христа, про апостолів і святих, про події з життя святих. Персонажами часто виступають Христос чи святі. Все це давало основу для визначення легенд як оповідань з християнським релігійним змістом. В. Я. Пропп визначає їх таким чином: «... розповіді, зміст яких прямо або опосередковано пов'язаний з християнською релігією». О. М. Афанасьєв пов'язує легенди з «християнськими уявленнями», але вказує, що «язичницька старовина служила рясним матеріалом для народної поезії». О. М. Афанасьєв висловив також думку про те, що в слов'янських легендах відбилася двовір'я, тобто поєднання язичницьких і християнських елементів.

Легенди часто порівнюють з іншими жанрами фольклору. Від переказів їх відрізняє те, що основою розповіді в них слугують релігійні, часто фантастичні явища, тоді як в переказах зазвичай є реальна основа. З казкою легенда має як схожі, так і відмінні риси. Подібність полягає в ряді особливостей: у прозовій формі, деяких сюжетах і мотивах, особливо фантастичних. Легенда

використовує початкові формули казки, головним чином чарівної. Так, легенда «Пиво і хліб» починається словами: «У деякому царстві жив був багатий селянин» Подібний початок у легендах «Золоте стремено», «МаркоБагатий» і ін. Часто зустрічається формула «жили-були», «жив-був», «жив собі», «було жило», наприклад в легендах «Солдат і смерть», «Пустельник і диявол», «Пустельник», «Кумове ліжко», «Гріх і покаєння», «Гіркий п'яниця».

Відмінність легенди від казки полягає у тому, що сюжет казки будується зазвичай на «чудесах», а легенди – на «диві», яке здійснює святий або «дух» – домовик. Казка – жанр твердої форми, що має певні структурні особливості, а легенда – жанр вільної форми, він може запозичувати в казки певні структурні елементи, такі як стійкі зачини, але сам їх не має. У казці діють зазвичай прості смертні – мужик, пан, піп, а в легенді до них приєднуються ще й святи.

Класифікація легенд і склад сюжетів. Слов'янські народні легенди неоднорідні за темами, сюжетами і персонажами. Природно, що з їх тематикою пов'язані, як особливості сюжетів, так і персонажів. Це дає можливість покласти в основу класифікації легенд їх тематику. Слов'янські народні легенди можна розділити на такі тематичні групи:

Легенди про створення світу, про походження сонця, місяця, зірок, землі і неба. Вони найчастіше пов'язані з біблійними мотивами, але тлумачать їх інакше. Крім того, в такого типу легендах є чимало язичницьких елементів.

Легенди про тварин, де розповідається про тварин, птахів і риб, пояснюється походження їх особливостей: чому у зайця передні лапи короткі? чому собака і кішка завжди сваряться?

Легенди про бога, святих, їх ходіння по землі, по пеклу і раю, про їхню допомогу людям, перш за все трудівникам і бідним. Легенди про покарання злих і прощення грішників. У них розповідається про те, як зла людина відмовила у допомозі нещасному або мандрівникові і була за це покарана, а добра, допомагала їм, і був винагороджена. Подібні сюжети є і в казках, наприклад про злих дочку і мачуху і про добру пасербицю.

Легенди, в яких виражені очікування і сподівання народні. Їх називають соціально-утопічними легендами. До них відносяться розповіді про далекі щасливі країни, про царя, який позбавить народ від страждань.

Нарешті, серед легенд є група творів із сімейними (сімейно-побутовими) мотивами. У таких легендах оповідь будується на відносинах дружини і чоловіка, сина і матері, брата і сестри. Але ці відносини зв'язуються з релігійними або забобонними поняттями. У легенді «Непрощений син» прокляття матір'ю сина призводить до загибелі їх обох. У легенді «Чоловік і дружина» подружжя забувають у полі дитину, а коли повертаються за нею, бачать, що її люляє Лісовик. У легенді «Дітовбивство, покаране зміями» дівчину, яка вбила трьох дітей, мучать змії, що присмокталися до її грудей. У легендах, як і в казках, зло завжди карається.

Особливе місце посідають легенди з сатиричними мотивами. Саме вони найбільш близькі до соціально-побутових казок. Ці легенди, мають певний соціальний характер. У них зазвичай діють бідні селяни, хлібороби, яким завжди допомагають святи і навіть сили природи. У легенді «Чудо на млині» бідному селянинові випало щастя: він добре поставився до жебрака (це в був Христос) і тому з невеликої кількості зерна намолов багато борошна. Святим, який часто допомагає мужику-хліборобові, в легендах є Микола-Чудотворець. У народі існував культ цього святого.

Ідейно-художні особливості легенд. Ідейно-художня сутність легенд полягає в тому, що в них висловлене народне розуміння дійсності, народне тлумачення зображуваних подій і персонажів.

Разом з тим у легендах має місце глибоке усвідомлення соціальної психології різних суспільних груп. Так, у відомій легенді про бідняка, який став багатієм, підкреслена різка зміна його психології, його ставлення до людей, особливо до бідняків; він стає жадібним і безжальним. У легендах містяться релігійні повчання, проте вони мають явно соціальний характер: святи і сили природи допомагають не панові, попу або купцеві, а простому селянину, який працьовитий, чесний, гуманний. В цьому і полягає суть повчань. У таких легендах завжди присутня соціальна антитеза: протиставлення селянина його гнобителям.

Важливою особливістю ідейної сторони легенд виступає сатира, яка має соціальний, у тому числі антицерковний характер. Антицерковний характер легенд явно видно в сюжеті про прощеного грішника. Цей сюжет важливого соціального сенсу. У легенді «Гріх і покаєння», а також у легендах з подібними сюжетами людина, яка вчинила тяжкий гріх, спокутує його тривалою працею, але ніяк не може спокутати. Але, коли людина вбиває пана, попа, купця або розбійника, гріхи їй негайно ж прощаються.

Легенда є твором мистецтва усного слова. Як і казки, легенди нерідко розповідаються справжніми майстрами слова. У легендах майстерно побудований сюжет або епізод, які розкривають і основну думку твору, і сутність характерів персонажів. Художня досконалість проявляється і в тому, що фантастика і гумор стають в ній засобами гострого викриття. У слов'янських легендах є так звані «мандрівні сюжети». Вони зайшли в слов'янський фольклор з широко поширених збірок легендарних оповідань, наприклад з перекладеного збірника «Велике зеркало», з житій святих, з біблійних легенд, західноєвропейських фавль і фацецій. Однак велика частина слов'янських народних легенд самобутня; в них відбилися уявлення слов'ян, риси їх побуту, традиції слов'янської усної поетичної творчості.

Практичне заняття № 8

Прислів'я і приказки

План:

1. Визначення жанру. Історичний розвиток слов'янських прислів'їв.
2. Ідейно-художня цінність прислів'їв. Поетикальна специфіка.
3. Приказки: визначення жанру, зміст. Відмінність приказки від прислів'я
4. Художня форма приказок, зв'язок приказок з іншими жанрами.

Практичні завдання:

1. Підготувати доповідь на тему: «Українське прислів'я» («Чеське прислів'я») або «Українська приказка» («Чеська приказка»)
2. Виписати в зошит приклади прислів'їв або приказок (на вибір) різної тематичної спрямованості (якомога більше).

Навчальні посібники:

1. Казанова О. В. Усна народна творчість : метод. вказівки до курсу «Усна народна творчість» для студентів I курсу денного відділення філол. ф-ту першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спец. 035 Філологія спеціалізації «Українська мова та література» / О. В. Казанова. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 49 с.
2. Івановська Олена. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
3. Руснак І. Є. Український фольклор : навч. посіб. / І. Є. Руснак. К. : ВЦ "Академія", 2012. 304 с. (Серія "Альма-матер")
4. Давидюк Віктор. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Видання друге, виправлене й перероблене. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 448 с.
5. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2001.
6. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.

Додаткова література:

1. Дей О. Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975.
2. Єрушевич, Г. Мудрістьсхіднихслов'ян / Г. Єрушевич, Я. Мельник // Мудрістьсхіднихслов'ян: досвідлогіко-пареміологічногозбірника. (Навчально-метод. посіб.) / Г.Єрушевич, Я.Мельник. Ів.-Франківськ, 2002. С.5-60.
3. Народ скаже - як зав'яже: Українські народні прислів'я, приказки, загадки / Вступ. ст. Н. Шумади. К., 1971. 230 с.
4. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. К.: Наук. думка, 1984. 204 с.
5. Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / Вступ. ст.. М. М. Пазяка. К.: Наук. думка, 1990. 528 с.
6. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини / Вступ. ст.. М. М. Пазяка. К.: Наук. думка, 1989. 480 с.
7. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О. В. Марковича та інших уклад М. Номис / Вступ. ст.. М. М. Пазяка. К.: Либідь, 1993. 768 с.

Прислів'я – малий неліричний жанр усної творчості. Форма вислову, що увійшла в мовний обіг і вкладається в одне граматично і логічно закінчене речення, нерідко ритмізоване і підкріплене римою. Прислів'ям властиві граничні стислість і простота. Незважаючи на це вони характеризуються великою змістовністю, являють собою чітке судження, ясне вираження певної думки, узагальнення, висновок з життєвих спостережень і соціально-історичного досвіду народу: «Мир і лад – великий скарб», «Що посієш, те й пожнеш». Форма прислів'я відточена, відшліфована. Вираз думки в прислів'ї, як правило, незвичний, своєрідний: «Гірким лікують, а солодким калічать», «Людина без батьківщини, що соловей без пісні». У порівнянні з іншими жанрами фольклору прислів'я має низку особливих рис. Прислів'я значно ширше, ніж будь-який інший жанр, охоплюють найрізноманітніші сторони дійсності, в той час як інші жанри мають відносно конкретний предмет зображення: биліни й історичні пісні стосуються минулого, історії народу; любовні і сімейні пісні – особистих взаємин людей і т. д. Навіть казки, хоча вони включають в себе кілька жанрових різновидів (казки про тварин, чарівні та соціально-побутові), значно більш обмежені тематично, ніж прислів'я.

Прислів'я народжуються і побутують у живому розмовному народному середовищі. Їм властивий зв'язок із живим мовленням: «Красна мова прислів'ям», «Прислів'я та приказка бесіду прикрашають», «Без кутів будинок не будується, без прислів'я мова не мовиться». Від биліни, казки, пісні прислів'я відрізняє не тільки малий розмір. У прислів'ях яскравіше виражена колективність творчості, вони вживаються в мові великим числом людей, а биліни, казки і навіть пісні виконуються набагато меншим колом осіб.

Загальна якість фольклору – традиційність – також по-іншому виражається в прислів'ях. Вони більш стійкі в своєму тексті, менше від інших жанрів варіюються, хоча, звичайно, підкоряються загальному закону зв'язку народної творчості з життям, змінюються, але їх зміни вельми обмежені через малу форму.

Народ добре усвідомлює старовину і традиційність прислів'їв: «Старе прислів'я вік не зламається». Основою стійкості прислів'їв служать властиві їм вірність життєвих спостережень, важливість виражених в них думок; тому народ цінує і береже їх. Важливою причиною стійкості прислів'їв є стійкість і строгість їх форми, завдяки чому вони легко запам'ятовуються. Стійкість прислів'їв підтверджується тим, що їхні тексти у більшості випадків зареєстровані без будь-яких змін в збірниках XVII, XVIII, XIX і XX ст. Своєрідною особливістю прислів'їв є поєднання в них загального і конкретного, точніше: в конкретній формі передаються загальні риси і ознаки явищ природи, суспільного життя і особистих взаємин людей.

Прислів'ям властиві певні форми узагальнення. Це перш за все судження загального характеру: «Життя прожити – не поле перейти», вживання абстрактних понять, що мають широке значення: «Терпіння і праця все переможуть»; використання узагальнюючих займенників «всяк», «кожен», «хто»: «Всяк молодець на свій зразок», «Кожному овочу свій час», «Хто в справі, той і відповідає», «Хто в правді твердий, того не обдурить і чорт»; визначення особливостей соціальних груп: «Пан за пана, мужик за мужика».

Є й особливий прийом узагальнення – уведення особистих імен. Вони вживаються часом з узагальнюючим займенником: «всякий тягар по собі оціною», «у всякого Філатки свої манери». Завдяки конкретному вираженню загальне прислів'я може застосовуватися до багатьох однотипних явищ. Такий спосіб узагальнення дає основу для вживання прислів'їв у переносному значенні. Алегоричність прислів'їв – також їх особливість. У прислів'ях пряме значення поєднується з переносним: «Пусти козла в город, він усю капусту з'їсть». Переносне значення прислів'я могли набувати в силу розширення їх значень. Це відбувалося іноді тому, що вони втрачали пряме значення, так як зникало з життя явище, відзначене в прислів'ї.

Однак, треба зазначити, що здатність прислів'їв до алегоричності в літературі про прислів'я явно перебільшується. Перебільшення полягає в тому, що багато фольклористів вважають за можливе використовувати в такому сенсі будь-яке прислів'я. Але це не так. Можна навести чимало прислів'їв, які не можна вжити в переносному сенсі, наприклад: «Друзі пізнаються в біді» (це

прислів'я говорять тільки про близьких товаришів), «Коса – дівоча краса», «Правда дорожча за золото».

Історичний розвиток слов'янських прислів'їв. Багатство життєвого матеріалу слов'янських прислів'їв визначається їх нерозривним зв'язком із життям слов'ян. Дійсно, в загальних рисах можна розглянути, як в різні історичні періоди прислів'я відтворювали основні особливості часу: відгукувалися на найважливіші історичні події, відображали становище народу, характер його праці та побуту.

Походження прислів'їв як жанру сягає глибокої давнини. О.С.Архангельський писав, що прислів'я виникли в далеку минувщину, «разом з мовою, народною міфологією». У прислів'ях збереглося чимало залишків (пережитків) язичницьких уявлень. Вони полягають, по-перше, у згадці лісовиків, домовиків, русалок, а по-друге, - у відображенні давніх повір'їв, забобонів. Такі, наприклад, прислів'я: «Не все те русалка, що у воду пірнає», «Старий ворон мимо не каркне», «Лихе око на осика гляне – осика зів'яне».

Історія розвитку слов'янських прислів'їв – складний процес. Він включав у себе збагачення їх життєвим матеріалом і зростання різноманіття тематики, що було результатом самого ходу життя. Життєві явища отримували нове висвітлення з точки зору основного прошарку населення – селянства. Прислів'я відбили два аспекти: побут селян, родинно-сімейні традиції та народні настрої і прагнення у зв'язку з соціальними заворушеннями.

На шляху історичного вивчення прислів'їв існує безліч труднощів. Виникнувши в одну епоху, в умовах певної соціально-економічної формації, в певному соціальному середовищі, прислів'я продовжують жити століття, пристосовуючись до нових соціально-економічних умов, до іншої класової ідеології, наповнюючись новим соціальним змістом. Літописи та твори давньої писемності зберегли прислів'я початкового періоду слов'янської історії, в яких згадуються прийняття християнства і зміна поглядів і уявлень народу: «Добрина хрестив мечем, а Путята – вогнем», «Взяв боженьку за ніженьки, та об підлогу»; політичні центри, князівські міжусобиці: «Київ – мати руських міст», «Новгород своїм судом судиться», «На одному віче, та не однією мовою», «Дмитро і Борис за місто побилися».

Знайшла відображення в прислів'ях боротьба із зовнішніми ворогами і монголо-татарське його: в Іпатіївському літопису були зафіксовані прислів'я: «Пусто, немов Мамай пройшов», «Який хан, така й орда».

Із встановленням кріпосництва виникають такі прислів'я: «Нужда вчить, а панщина мучить», «Білі руки чужу працю люблять», «Мужичими мозолями барство живе».

Селяни були прикріплені не тільки до панських маєтків, а й до монастирських земель, звідки пішло прислів'я «Монастирщина, що панщина». Експлуатація та пригнічення викликали народний протест, прислів'я нагадували про селянські війни: «Було так, що і бояри вовком вили».

Отже, слов'янські прислів'я виникали і склалися по ходу життя, відображаючи не тільки важливі події та процеси, а й характерні побутові явища. Можна сказати, що основні соціально-економічні зміни прислів'я відобразили досить повно. Окрім цього, прислів'я дали характеристику всім класам і станам суспільства – селянам, ремісникам, робітникам, панам, шляхтичам, чиновникам, суддям, зобразивши багатосторонню картину життя.

Слов'янські народні прислів'я мають величезну ідейно-художню цінність. Вона полягає у пізнавальному, ідейно-виховному і естетичному значенні, в багатому життєвому змісті, глибокому ідейному сенсі, великих художніх достоїнствах і ментальній своєрідності. Пізнавальна цінність прислів'їв визначається перш за все різноманіттям відомостей, які в них містяться. В цілому створюється широка картина життя слов'ян, відображена досить реалістично. Прислів'я дають уявлення про погляди народу, про його розуміння явищ дійсності. Пізнавальне значення прислів'їв полягає також у тому, що вони типізують явища. Типізація проявляється у створенні образів селянина, ремісника, робочого, попа, пана, судді. Вона підкреслюється визначенням соціального стану людини (селянин, пан, піп), що дає можливість відповідним чином його характеризувати, вказавши на основні ознаки: бідність або багатство, владу чи безправ'я.

Пізнавальне значення прислів'їв полягає в узагальненні багатого життєвого досвіду народу. Зокрема, прислів'я відображають виключно багаті і правдиві спостереження над природою: «Земля-мати подає скарб», «Сибір – золоте дно», «Не народить верба груші», «Де квітка, там і медок». Крім того, прислів'я часто мають, як зазначалося, розширювальний сенс, що підкреслюється узагальнюючими словами «всякий», «скрізь», «завжди».

Прислів'я – філософський жанр. Вони містять у собі чимало важливих загальних висновків про закономірності розвитку природи і суспільства: «Час не дримає», «Старе старіє, молоде росте», «Вчора не наздоженеш, а від завтра не втечеш», «Без причини і чиряк не сяде», «Де не було початку, не буде і кінця».

Одне прислів'я – одна важлива думка або висновок, але тисячі прислів'їв, що живуть у народі, – багатостороння і глибоко осмислена картина життя. Прислів'я наочно підтверджують тезу про мистецтво як форму пізнання життя.

Ідейно-виховне значення прислів'їв визначається тим, що вони мають абсолютно ясну цілеспрямованість, тому що початковою метою прислів'їв була передача досвіду молодим поколінням. Це відображено в багатьох прислів'ях: «Майстра по роботі видно», «Не все зараз, залиш про запас».

Прислів'я слугують вихованню позитивних ідеалів сміливості, чесності, почуття дружби, ставлять в приклад високоморальну поведінку, оперують поняттями добра і зла, честі і безчестя. Повчання і поради нерідко подаються у вигляді висміювання негативних якостей людей.

Досить багато прислів'їв з яскраво вираженою мораллю: «Бережи честь змолоду», «Посієш брехню – не виросте жито», «Праця годує, а лінь псує», «Чужого чоловіка полюбити – себе погубити», «Берись дружно, то не буде важко», «Не навчаючись і лаптя не сплетеш».

У слов'янських прислів'ях широко представлена тема патріотизму: «З рідної землі помри, але не зійди», «На чужині і весна не красна».

У прислів'ях відображений народний розум, характер, вірування, погляди.

Не менш важливою є й естетична цінність прислів'їв. Прислів'я – явище високої майстерності. У них втілені естетичні принципи, які високо цінуються в мистецтві слова: простота, стислість, змістовність, виразність. Народ іронічно говорить про багатослівність: «Слів багато, а толку немає».

Приказки тісно примикають до прислів'їв. Як і прислів'я, приказки належать до малих жанрів фольклору. Переважно вони коротші за прислів'я. Як і прислів'я, приказки не виконуються спеціально (їх не співають і не розповідають), а вживають у живій розмовній мові відповідно до ситуації. Разом з тим приказки істотно відрізняються від прислів'їв і за характером змісту, і по формі, і за функціями. Як вже зазначалося, в прислів'ях виражаються узагальнення і висновки з найрізноманітніших життєвих явищ («Правда світліша за сонце», «Яке сіє, таке і віє», «Що посієш, те й пожнеш»). У прислів'ях виражається народна мудрість. Їхні висновки мають силу неписаного закону: «На прислів'я ні суду немає, ні розправи», «Від прислів'я не втечеш». За формою прислів'я завжди представляють собою закінчені речення. Причому прислів'я, як правило, бувають двочленної форми («Не сокира теше, а тесля», «Красна птаха пір'ям, а людина вченням»). Відмічені якості і ознаки прислів'їв приказкам не властиві. Приказки мають свої специфічні жанрові ознаки.

Приказка – обхідний вираз, переносна мова, просте іносказання, прямий спосіб вираження думки, але без притчі, без судження, без завершеного висновку. Відмінність приказок від прислів'їв добре видно з наступних прикладів. «Чудеса в решеті» – приказка, а «В решеті дірок багато, а вилізти нікуди» – прислів'я. «Вовк в овечій шкурі» – приказка, а «Знати вовка і в овечій шкурі» – прислів'я. О. О. Потєбня, навівши приказку «Тягне лямку», далі пише: «Якщо ж сказати: «Тягну лямку, поки не викопають ямку», тобто все життя проходить як у бурлака, у важкій роботі до труни, – це буде прислів'я».

Якщо роль прислів'я полягає у тому, що воно в промові робить певні висновки і узагальнення, то призначення приказки – прикрасити промову, зробити її образною. За своєю

структурою приказка простіше прислів'я. У зв'язку з цим можна стверджувати, що прислів'я – це словесний організм, а приказка – це «заготовка» виразної мови.

Зміст приказок. Переважна більшість приказок являє собою образно-емоційну характеристику людей. Причому ця характеристика дуже багатогранна, і в мовному контексті вона завжди конкретизована і індивідуалізована: «На всякого Пилипа є приказка».

Художні функції приказок досить різноманітні. Перш за все за допомогою приказок створюються яскраві зовнішні портрети людей. Портретні характеристики можуть бути як позитивними, так і негативними. Приклади позитивних портретів: «Красна, як маків цвіт», «Ходить, немов павутинка пливе». Негативні портрети: «Говорить, як народжує», «Посміхається, що кобила, на овес дивиться», «Спритний, як корова на льоду». Однак приказки малюють не тільки зовнішні риси людей, а й образно кажуть про їх внутрішній душевний стан. Так, про людину в гарному настрої приказка говорить: «Ходить павліном (півнем)», «Козлом стрибає», у нього «Серце півнем заспівало». Про людину, що переживає, або чогось боїться, приказка говорить в таких образних виразах: «Дійшов до білого коліна», «Волосся на собі рве», «На стінку лізе» і т. п.

Приказки образно передають ті чи інші якості людини, особливості її характеру. Про людину просту, відкрити: «Душа нараспашку». Навпаки, про людину закрити, лицемірну: «На обличчі медок, а на серці льодок». Про людину душевну, м'яку: «М'який, як віск». І навпаки, про людину черству і бездушну: «Не душа, а тільки ручка від ковша». Про розумного: «В голові розуму палата»; про дурного: «В голові редька засіялась»; про незговірливих: «Ти йому слово, а він тобі десять»; про мінливого: «Сім п'ятниць на тижні» і т. д. У приказках образно характеризуються різні дії людей: «Поїхав верхом на паличці» (тобто «Пішов пішки»); «Їде, як горщики везе» (дуже повільно); «Теща ходить собачою стежкою» (таємно).

Приказки дають емоційну оцінку різним діям і вчинкам людей: «Переливати з пустого в порожнє» (про порожні розмови); «Мітив у ворону, а попав у корову» (про невмілого), «Читає книгу, а бачить фігу» (про нетямущого) і т. д.

Приказки дають соціальну характеристику представникам різних класів і станів. Народ говорить про багату людину: «У нього грошей кури не клюють»; про сільського кулака: «Мужик багатий, що бик рогатий»; про начальство і духовенство: «Роздінуть з чобіт в постолі». Правдиву образну характеристику отримало в приказках бідне життя селян: «Гол, як сокіл», «Ні огорожі, ні сторожі», «В семи хатах одна сокира» і т. п.

Художня форма приказок. У мовному аспекті приказки є фразеологізмами (стійкими сполученнями слів). Деякі приказки є ідіомами, тобто виразами, які не перекладаються іноземними мовами. Наприклад: «Сир-бор розгорівся», «Попасти пальцем у небо», «Кота в мішку купувати», «Робити абияк». Однак слід зауважити, що не всі фразеологізми та ідіоми є приказками. Приказками можна вважати тільки такі фразеологізми (та їх різновиди – ідіоми), які побудовані на алегоричній образності і виконують художньо-естетичні функції.

Головне призначення приказок у тому, щоб розмовній мові надавати барвистість, образність. Приказки також сприяють посиленню емоційної виразності. Вони «наповнюють мову «вузликами образів», надзвичайно живих і емоційних, які допомагають тому, хто говорить, яскраво оцінювати різні явища».

У приказках дуже широко використовуються образні засоби живої розмовної мови: порівняння («Гол, як сокіл, а гострий як бритва», «Кидається, як очманілий», «Крутиться, як білка в колесі»); метафори («Підливати масла у вогонь», «Камінь від серця відліг», «Убити двох зайців», «Залишитися біля розбитого корита»), гіперболи («У трьох соснах заблукав», «З блохи халяву кроїть», «Без ножа зарізав, без сокири зарубав »).

Приказка категорична і найчастіше гіперболічна за своїм змістом. Про здорову людину вона скаже: «Кров з молоком», «Як з горішка ядерця», «Як маків цвіт». Про хворого: «Гарнішого в труну кладуть», «Зігнувся в три смерті», «Ходить – кістками гримить», «У чому душа тримається?».

Зв'язок приказок з іншими жанрами. Найтісніший зв'язок у приказок з прислів'ями. Варто додати лише одне слово або переставити слова, і з приказки виходить прислів'я:

«Перекладати з хворої голови на здорову», «Чужими руками жар загібати» – приказки, а «Чужими руками жар загібати легко», «Перекладати з хворої голови на здорову – неважко» – прислів'я. Приказки, що є образними висловами в живій розмовній мові, часто використовуються в казках.

Практичне заняття № 9

Думи

План:

1. Історія походження жанру.
2. Визначення та поетика жанру.
3. Проблема класифікації дум:
 - 3.1. Думи про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників;
 - 3.2. Думи про героїчну боротьбу українського народу проти шляхетсько-польського поневолення;
 - 3.3. Соціально-побутові думи.
4. Історія дослідження дум.
5. Про кобзарів.

Практичні завдання:

1. Прочитати думи різних тематичних груп і зробити письмовий аналіз однієї думи в аспекті відповідності жанровому канону.
2. Законспектувати розділ про думи з монографії: Нудьга Г. Український поетичний епос. К., 1971.

Навчальні посібники:

1. Казанова О. В. Усна народна творчість : метод. вказівки до курсу «Усна народна творчість» для студентів I курсу денного відділення філол. ф-ту першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спец. 035 Філологія спеціалізації «Українська мова та література» / О. В. Казанова. – Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2022. 49 с.
2. Івановська Олена. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів. Підручник. Київ: ВПК «Експрес-Поліграф», 2012. 336 с.
3. Руснак І. Є. Український фольклор : навч. посіб. /І. Є. Руснак. К. : ВЦ "Академія", 2012. 304 с. (Серія "Альма-матер")
4. Давидюк Віктор. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). Видання друге, виправлене й перероблене. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 448 с.
5. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. К., 2001.
6. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.

Додаткова література:

1. Григор'єв-Наш. Історія України в народних думах і піснях. К., 1993. 271 с.
2. Грицай М.С., Бойко В.Г., Дунаєвська Л.Ф. Українська народно-поетична творчість. К., 1983.
3. Думи. Історико-героїчний цикл: Збірник / Вступ. ст. М. Стельмаха. К.: Дніпро, 1982. 159 с.
4. Думи. Поетичний епос України / Вступ. ст. Г. Нудьги. К.: Рад. Письменник, 1969. 354 с..
5. Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980.
6. Мельник В. Народ про свою історію. К.: Радянська школа, 1966.
7. Народні думи: Збірник / Вступ. ст. С. Мишанича. К.: Дніпро, 1986. 173 с.
8. Народні думи, пісні, балади / Вступ. ст. В. Яременка. К., 1970. 335 с.
9. Мишанич О. Народна словесність // Історія української літератури: У 8 т. Т. 1.
10. Нудьга Г. Український поетичний епос. К., 1971.
11. Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. К.: Кобза, 1994. 364 с.

12. Рильський М. Героїчний епос українського народу. К., 1955. 28 с.
13. Українські народні пісні та думи. К.: Т-во «Знання» України, 1992. 96 с.
14. Франко І. Розбір думи про бурю на Чорному морі // І. Франко. Твори: У 50 т. Т. 29. К.: Наук. думка, 1981. С. 195-198.
15. Черемський Кость. Як нищили українських «гомерів» // Українська культура. 1992. № 6. С.24-25.

Історія походження жанру. Слово «дума» часто зустрічається в давньоукраїнських рукописних джерелах на означення думки, мислення. Лише згодом воно набуло дещо іншого значення (змісту) і ним став визначатися жанр епічного поетичного твору, епічної пісні героїчного плану. Хоч ті думи, що збереглися до наших днів, виникли, очевидно, приблизно у XV столітті, оскільки відтворені в них історичні події не виходять за межі XV-XVIII ст., незаперечним є факт, що до того українці вже мали досить розвинутий героїчний епос, який ліг в основу виникнення дум. У літописах неодноразово згадується про княжих співців-поетів, що складали пісні на честь героїв, у своїх творах возвеличували подвиги князів і дружини.

Загальновідомо, що пісенно-епічна традиція українців сягає значно далі залишених нам історією збережених текстів.

Первісно слово «дума» вживалось для означення жанру пісні на честь померлого чи загиблого лицаря - саме в такому значенні воно вживається в писемних пам'ятках XVI століття. Відтоді збереглися не лише окремі згадки про те, що українці виконували думи, а й описи манери їх виконання з вказівкою на те, що вони супроводжувались грою на музичному інструменті. На означення інструмента, яким користувалися співці дум, найчастіше вживається у давніх письменах слово «кобза». Думку про те, що первісні думи складала честь загиблого героя, підтверджують дослідження, які вказують, що епос багатьох народів за своєю природою, за походженням пов'язаний з плачами і похоронними голосіннями (Плачі за Патроклом. Гектором і Ахіллою нібито стали початком Ілліади, плачі за Зігфрідом і Бургундами були імпульсом до виникнення «Пісні про Нібелунгів» і т. п.).

Стосовно українських дум вперше це зауважив М. Максимович, а потім продовжив і розвинув цю думку Ф. Колесса, який довів, що думи близькі до народного голосіння своєю формою поетичного і музичного вислову. Ф. Колесса дослідив і встановив, що думи та голосіння споріднює мелодійна та ритмічна близькість (речитативний стиль), нерівноскладовість віршових рядків, перевага дієслівних рим, певна імпровізація тексту і музики.

Голосіння існували у праслов'ян здавна - голосили за померлим родовим ватажком чи героєм ще у незапам'ятні часи (ця традиція є чи не у всіх народів). Але коли у народній свідомості витворюється культ князя-богатиря - відважного лицаря, що віддає своє життя за спільні інтереси народу і держави, - давніми голосіннями уже не можна було висловити всі почуття і настрої, щоб гідно оплакати загиблого. Тому виникають пісні-плачі, у зміст яких, крім оплакування смерті народного героя, вноситься похвала його справам і подвигам, звершеним за життя, і запевнення, що його слава не загине, а збережеться у наступних поколіннях. Про такі пісні йдеться у рукописах арабських мандрівників, в яких вони описують похорони у слов'ян (зокрема, на території Київської Русі). Очевидно, ці пісні і стали перехідною ланкою від похоронних пісень-плачів до героїчних дум у сучасному розумінні цього жанру. До того часу, поки ці пісенні твори почали називати думами, в народі побутували назви «невольничі плачі», «лицарські пісні», «козацькі псалми».

Характерні особливості думи: 1) громадський зміст; 2) елегійний характер; 3) сумний мотив; 4) під час виконання - жестикуляція.

Дослідник П. Житецький стверджує, що: 1) батьківщиною дум була земля подільсько-галицька; 2) думи в давніх часах були пісні епічного змісту, однак з ліричним настроєм, властивим елегії; 3) в козацькій добі народного життя постали думи військові, козацькі; 4) від українців ця форма поезії перейшла до польської літератури, де з'явився жанр думи, але не як народний твір, а як меланхолійна пісня, створена автором.

Отже, відомі тепер думи - жанр героїчної народнопоетичної творчості, який виник десь на рубежі XV ст. як продовження епічних традицій минулого, що мали свої генетичні корені в найдавніших героїчних ліро-епічних похоронних піснях, а ті, в свою чергу, - в народних голосіннях.

Визначення та поетика жанру. Думи - це народні епіко-ліричні пісенні твори героїчного, рідше соціально-побутового змісту. Оскільки до наших днів дійшли думи XVI-XVII ст., то їх основна тематика породжена епохою безперервної всенародної боротьби з іноземними загарбниками українських земель. У них розповідається про подвиги народу чи його окремих представників-героїв, що виступили на захист своєї Батьківщини від навали чужинців-поневолювачів, часто оспівується героїчна смерть воїна у цій боротьбі.

Хоча думи визначаються як ліро-епічний жанр, але в них переважає епічний елемент. Про це свідчать чітка побудова сюжету, фабульність, оповідний характер опису подій, який, як правило, ведеться у хронологічній послідовності. Проте розповідь майже завжди подається у ліричному освітленні, яке виявляють широкі авторські відступи, пейзажні замальовки, проникнення у внутрішній світ героїв, оспівування їхніх почуттів та переживань.

Думи відзначаються стрункою, відшліфованою упродовж століть своєрідною поетичною формою, відмінною від усіх інших віршових форм українського фольклору. Неподібність дум до інших жанрів визначається передусім манерою виконання. Виконувались думи речитативом (протяжним наспівним промовлянням) - італ. recitativo, від лат. recitare - читати вголос, виголошувати. Це була своєрідна форма декламації в урочистому, піднесеному стилі. Драматизм виконання підсилювався музичним супроводом - грою на кобзі (рідше бандурі чи лірі). Віршовою і музичною формою думи репрезентують вищу стадію речитативного стилю, розвиненого раніше в голосіннях. Довгі рецитації дум наявні в пливкій, мінливій формі. Тому дуже важко (або й неможливо) вивчити їх напам'ять дослівно. На думку дослідників, кожен кобзар переймав від свого вчителя зразок рецитації (речитативного виконання) лише в загальних рисах, а тоді витворював свій варіант мелодії, під який виконував усі думи свого репертуару. Тобто досить гнучка та вільна щодо словесного та музичного вираження дума ніби завжди народжується заново, імпровізується. Жоден наступний варіант думи, навіть якщо вона виконується одним і тим самим виконавцем, не є тотожним з попереднім: у ході відтворення одні елементи мимоволі опускаються, інші додаються, тому думи належать до найбільш імпровізаційних видів фольклору.

До цього також спонукає нечітка віршова форма. Думи не мають звичної для пісень, балад, коломийок та інших ліричних жанрів сталої строфи. Вірш думи астрофічний (без поділу на строфи) через змінність порядку римування, а також нерівноскладовий, з інтонаційно-смысловим членуванням на уступи. Тобто рядки в думах виділяються за ознакою закінчення думки і групуються в уступи, періоди, тиради, які є своєрідними строфами дум. Рядки не мають визначеної сталої кількості складів (буває від 5-6 до 19-20 і більше складів у рядку), у свою чергу уступи не мають сталої кількості рядків (буває 2-3, а буває 9-12). Імпровізацію дум полегшує вільне, нестале римування. Переважає дієслівне римування, яким поєднуються 2-3 рядки, а часом і більше - до 10 рядків підряд зі співзвучним кінцем.

Незважаючи на гнучкість виконання дум, досить стрункою і сталою є їх композиція, що характеризується рисами властивими тільки цьому жанру. Вона в абсолютній більшості текстів зберігає одні і ті ж складові елементи, жанрову структуру.

Думи починаються поетичним заспівом, який кобзарі часто називають «заплачкою». Цей початок найчастіше будується на основі художнього паралелізму:

*Як у неділю рано-порано
Не голосній дзвони задзвонили,
Не сизопері орли защебетали,
А не сивая зозуля закувала;
То бідні невольники, сидя в неволі, заплакали.
(«Дума про невольників»)
То не ясний сокіл квилить-проквіляє,*

Як син до батька, до матері у городи християнські поклони посилає.

(«Плач невільника»)

У неділю борзо рано-порану, зорями пораненьку

Сива зозуля налітала,

На могилі сідала,

Жалібненько закувала...

(«Плач зозулі»)

Після заспіву йде власне дума (розгортання сюжету з усіма епічними елементами композиції і ліричними відступами). У канву сюжету можуть вводитися додаткові епізоди, але, як правило, дума не буває надмірно ускладненою: сюжет розгортається лінійно в хронологічній послідовності, події передаються якнайприродніше без елементів фантастики та несподіваних поворотів у розвитку дії. Завершується дума кінцівкою, яка називається славословіє, бо у ній прославляються подвиги, відвага, справи героя, який переміг ворога або ж поліг за праведну справу:

Дай, Боже, щоб козаки пили та гуляли,

Хороші мислі мали,

Неприятеля під ноги топтали!

Справа не вмере, не поляже,

Од нині довіку!

Даруй, Боже, на многії літа!

(«Козак Голота»)

І вже його слава не вмере, не поляже,

Буде слава поміж царями,

Поміж панами,

Поміж православними християнами.

(«Дума про втечу трьох братів з Азова»)

Часто окрім проголошення слави героям у закінченні висловлюється побажання добра народів чи безпосередньо слухачам думи:

Дай, Боже, на здоров'є на многії літа

Всім православним християнам,

На многії літа

До кінця віка.

(«Іван Богословець»)

Ой, уклоняюся наперед Господу Богу,

І отаману - батькові кошовому,

І всьому товариству кривому і сердешному,

І всім головам слухаючим,

І на многії літа до кінця віку!

(«Невільники на каторзі»)

Поетика дум дуже своєрідна. Заспіви, як правило, починаються вигуками «ой», «гей» і мають характер прелюдії, що переважно пояснює місце, час, обставини дії, характеристику подій або героїв. Тому в них часто вводяться пейзажні елементи, а то й доволі розгорнуті пейзажі. Побудовані вони найчастіше на прийомі паралелізму, який зустрічається і у самій розповіді, де виконує функцію підсилення психологізму, емоційної наснаги. Прийом паралелізму підсилюється нагромадженням однотипних фігур, найчастіше епітетів, які створюють певний настрій, глибше розкривають характер героя, детальніше описують події:

Із-під города з-під Азова

То не великі тумани уставали,

Як три брати рідненькі.

Як голубоньки сивенькі,

Із города Азова, з тяжкої неволі

У землю християнську до батька,

до матері, до роду утікали.

(«Дума про втечу трьох братів з Азова»)

Стиль дум підкреслено урочистий, піднесений, чому сприяє вживання певних поетичних форм, крім традиційних епітетів (земля християнська, тихі води, ясні зорі, мир хрещений, тяжка неволя). Найбільш своєрідним стилістичним поетичним засобом, що зустрічається в думах частіше, ніж в інших жанрах, є тавтологічні звороти чи синонімічні пари хліб-сіль, мед-вино, орли-чорнокрильці, жуки-срібляники, вовки-сіроманці, турки-яничари, п'є-гуляє, а також тавтології - піший-піхотинець, жити-проживати, кляне-проклинає, п'є-підпиває, квилить-проквиліє та ін. Вони надають текстові певного емоційного відтінку. Урочистість стилю підкреслюється використанням архаїзмів, старослов'янizmів та полонізмів (златоглавий, глас, іспадати, розношати, соглядати, перст, глава та ін.). Ліризм дум підсилюється використанням іменників зі зменшено-пестливими суфіксами типу неділенька, матіночка, братик ріднесенький, зозуленька, миленький, сивенький, жалібненько та ін.

Важливою поетикальною особливістю дум є наявність риторичних запитань, риторичних окликів, звертань, як, наприклад, «земле турецька», «віро бусурманська», «браття козаки запорожці», а також анафор (єдинопочаток).

Фабули та сюжети дум, як правило, пов'язані з історичним минулим народу, описують певні події, часто конкретних осіб. Побудовані вони за схемою епічних сюжетів, де присутні всі складові компоненти - зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка. Рідше у твір вводяться ліричні відступи, що відіграють роль прологів та епілогів. Сюжет більшості дум розгортається в напруженому двобої протилежних сил добра і зла. Як правило, це з одного боку козаки, охоронці рідної землі, а з іншого - вороги-опоненти.

Класифікація дум. Для класифікації дум використовувалися два найпоширеніші принципи: хронологічний і тематичний.

У відповідності до цих принципів думи поділяються на такі тематичні групи, що обмежуються певними часовими рамками:

1. Думи про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників та про турецьку неволю (XIV- XV ст. - рання козацька доба).
2. Думи про героїчну боротьбу українського народу проти шляхетсько-польського поневолення (XVI - поч. XVII ст. - доба Хмельниччини і гетьманщини).
3. Соціально-побутові думи (кін. XVII- період Руїни, політичного занепаду).

Про кобзарів. Першими творцями і виконавцями дум були кобзарі, імена яких не дійшли до наших днів. Це, як правило, були колишні козаки, які постраждали від ворогів під час битв чи в полоні, або ж старі козаки, які не могли вже воювати, але залишались вірними козацтву. Деякі з них жили разом з козаками на Січі, щоб піднімати бойовий дух молодих воїнів. Існують спогади, що перед вирішальними битвами козаки слухали спів кобзарів, і це надихало їх на ратні подвиги. Інші кобзарі мандрували, зупиняючись в містах і селах, де на цент-ральних майданах виконували свої твори, розповідали людям най-піднімали національну свідомість народу, новіші події. Цим вони вселяли віру в незалежність української держави. Тому всі поневолювачі української землі переслідували і вбивали народних співців.

XVIII століття залишило поодинокі свідчення про носіїв героїчної поезії кобзарів. Відомо про кобзаря Рихлівського, на прізвище Бандурка (чи Милий), який називався «гайдамацьким бандуристом за участь у народних повстаннях; а також Грицька Кобзаря. Про останнього збереглися свідчення, що він був козаком. Потрапивши з двадцятьма побратимами у полон, він домігся довіри ворогів і був призначений наглядачем. Згодом влаштував втечу козаків, видавши їм турецький одяг, за що йому турки викололи очі. Про нього існують народні легенди, зокрема про вбивство під час гайдамацького повстання та поховання у Канівському лісі.

Славетний фастівський полковник Семен Палій, якого Петро I заслав до Сибіру, навіть у неволі не розлучався з кобзою. Існують також свідчення про утримування Петром I незрячих

кобзарів Любистка та Ніжевича та однієї кобзарки, ім'я якої невідоме, як придворних співців. Згодом Любисткові вдалось утекти із царського двору.

З наступом російського царизму на культуру українського народу кобзарство занепало. Царські власті оголосили кобзу «крамольним інструментом, полювали на народних співців, ув'язнювали їх, знищуючи інструменти.

Архівні документи, виявлені в ХІХ ст., свідчать, що трьох кобзарів, учасників Коліївщини, було страчено: Прокопа Скрягу з міста Остапова, Михайла, Сокового зятя з с. Шаржиполя, Василя Варченка з міста Звенигородки. Про останнього з них записано: «Стратити за те, що він разом з ватажком загону повстанців Ремезою обійшов багато сіл і містечок та гайдамакам на бандурі гравав». З цього видно, наскільки важливою була роль кобзарів у формуванні національної свідомості.

Пізніше відомими були імена кобзарів ХІХ ст., від яких записували думи Цертелєв, Куліш та ін. Серед них - Архип Никоненко з міста Оржиці та Андрій Шут з міста Олександрівки на Чернігівщині. Талановитим кобзарем з великим імпровізаторським хистом був Іван Стрічка, від якого у першій половині ХІХ ст. записано 13 дум. Найпопулярнішим кобзарем того часу був Остап Вересай (Радчишин, учень Семена Кошового), який вирізнявся з-поміж інших дуже багатим репертуаром. Він мандрував по Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, був навіть у Петербурзі та інших містах. Будучи високо інтелігентною людиною, він був знайомий з багатьма видатними діячами (зокрема листувався з Шевченком, який на знак глибокої поваги подарував йому свій «Кобзар» з автографом). Є спогади, що на його виступи у Києві з'їжджалися люди з усієї України. Він був надзвичайно талановитим, неперевершеним виконавцем. Про цю людину існує більше свідчень, оскільки з ним спілкувалися тогочасні етнографи-фольклористи та збирачі народної творчості (у тому числі П. Куліш). Ці записи розширюють знання про кобзарів. Зокрема серед своїх побратимів О. Вересай називає Вербу Данила, Хруща Федора, Ладжу Антона, братів Максима і Сергія, Івана Стрічку і його сина Сакона, Коція Федора, Яхна Івана. Вересайська традиція передавалась упродовж кількох поколінь: його учнем був кобзар Кулибаба, у якого вчився Гончаренко, у нього - Горобець, у Горобця - Бідило, а у нього - Гащенко, який теж мав кількох учнів.

Серед кобзарів кінця ХІХ -поч. ХХ ст.. відомі також імена - Михайло Кравченко (від якого записував думи на фонограф Ф. Колесса), Петро Древченко, Павло Гащенко, Терентій Пархоменко, Іван Кучеренко, Іван Нетеса, Григорій Кожушко; та лірників Веселий, Іван Зозуля, Ларіон. На початку ХХ ст. кобзарів було чимало, вони відігравали значну роль у формуванні політичної думки українського народу, за що їх часто переслідували і знищували.

За останні роки в українській періодиці були оприлюднені факти про те, що з приходом радянської влади на українські землі велася цілеспрямована ідеологічна боротьба проти народних співців. У перші роки радянської влади було прийнято дві постанови, за якими кобзарі переслідувались як жебраки, а також заборона національних інструментів кобзи, ліри, бандури. Почалося переслідування і масове знищення носіїв української пам'яті. Найжорстокішою була акція взимку з 1934 на 1935 р., коли кобзарів усієї України (337 майстрів) зібрали в Харкові начебто з нагоди кобзарського з'їзду, а потім 239 з них розстріляли за Харковом біля Холодної гори, а решту відправили до Москви, звідти - в Сибір.

Кобзарство - ще остаточно не вивчена сторінка народної творчості. Саме завдяки українським співцям збереглися безцінні перлини народного ліро-епосу. Серед сучасних досліджень цікавими є монографія Ф. Лаврова «Кобзарі» (К., 1980) та розділ «Кобзарська присяга» з книги В. Балущка «Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян» (Львів; Нью-Йорк, 1998).

Питання для самостійної роботи:

1. Українська календарна обрядова поезія: щедрівки, гаївки, купальські пісні, жниварські пісні.
2. Похоронні і рекрутські голосіння.
3. Замовляння, види замовлянь. Тематика, образи, композиція, особливості поетики замовлянь.
4. Баладні пісні: історія терміну, визначення жанру. Тематичні групи баладних пісень.
5. Сімейні і любовні балади: художня своєрідність.
6. Історичні і соціально-побутові балади.
7. Віршовані епічні жанри: історичні пісні, гайдуцькі пісні, юнацькі пісні. .
8. Ліричні пісні. Зміст ліричних пісень. Поетикальні особливості. Любовні сімейно-побутові пісні.
9. Виникнення народного театру. Народна драма. Ідейно-тематичний склад народної драми.
10. Соціальний конфлікт у народній драмі. Побутова тематика у народній драмі. Поетика народної драми.
11. Дитячий фольклор: колискові пісні, забавлянки.

Програмові вимоги

Спеціальність 035.038 Філологія

Слов'янські мови та літератури (переклад включно), перша – чеська

1. Історія терміну «фольклор». Специфіка фольклору. Основні відмінності фольклору від літератури. Особливості поетики фольклору.
2. Фольклористика як наука про фольклор. Фольклористика й літературознавство, фольклористика й етнологія, фольклористика й історія.
3. Школи і напрями слов'янської фольклористики: міфологічна школа, культурно-історична школа, антропологічна школа.
4. Жанровий склад слов'янського фольклору. Специфіка жанрів слов'янського фольклору.
5. Загальне поняття про обряд і обрядову поезію.
6. Слов'янська міфологія. Пантеон слов'янських богів.
7. Демонологія як нижча міфологія.
8. Календарна обрядова поезія. Зимові свята і обрядова поезія: Коляда, Масляна.
9. Поезія весняно-літнього циклу. Осінні обряди і поезія.
10. Сімейна обрядова поезія: загальне поняття, склад.
11. Родильний обряд і поезія.
12. Весільний обряд і поезія. Довесільна обрядність. Специфіка жанрів весільної обрядності.
13. Поховальний рекрутські голосіння.
14. Казки. Визначення жанру. Проблема класифікації казок. Поетика казки.
15. Казки про тварин. Поетика казок про тварин.
16. Чарівні казки. Фантастика в чарівних казках. Сюжетний склад. Структура чарівних казок. Персонажі.
17. Соціально-побутові казки. Соціальний конфлікт у побутових казках.
18. Переказ: визначення жанру, класифікація, історичний розвиток переказів.
19. Легенда: визначення жанру, поетика, відмінність легенди від переказу. Класифікація й ідейно-художні особливості легенд.
20. Баладні пісні: історія терміну, визначення жанру. Тематичні групи баладних пісень.
21. Сімейні і любовні балади: художня своєрідність.
22. Історичні і соціально-побутові балади.
23. Віршовані епічні жанри: історичні пісні, гайдуцькі пісні, юнацькі пісні.
24. Думи: історія походження жанру, визначення, поетика, класифікація дум.
21. Ліричні пісні. Зміст ліричних пісень. Поетикальні особливості. Любовні сімейно-побутові пісні.
25. Виникнення народного театру. Народна драма. Ідейно-тематичний склад народної драми.
26. Соціальний конфлікт у народній драмі. Побутова тематика в народній драмі. Поетика народної драми.
27. Прислів'я: визначення жанру, тематична класифікація прислів'їв, історичний розвиток слов'янських прислів'їв.
28. Приказка: визначення жанру, відмінність від прислів'я. Пізнавальне, ідейно-виховне та естетичне значення. Художня своєрідність приказок.
29. Дитячий фольклор: колискові пісні, забавлянки.